

Република Србија

**ЗАВОД ЗА ВРЕДНОВАЊЕ КВАЛИТЕТА
ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА**

**ИЗВЕШТАЈ О РЕЗУЛТАТИМА ЕВАЛУАТИВНОГ
ИСТРАЖИВАЊА О ИЗБОРНОМ ПРОГРАМУ
ГРАЂАНСКО ВАСПИТАЊЕ У ОСНОВНОЈ
И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ**

Београд, 2023

САДРЖАЈ

I УВОД.....	4
1. Грађанско васпитање и Верска настава у школама у Србији.....	4
1.1. Увођење предмета Грађанско васпитање у основне и средње школе	4
2. Контекст евалуативног истраживања	5
2.1. Контекст Програма наставе и учења изборних програма као предмет евалуације.....	6
2.2. Контекст узорка – ученици основних и средњих школа који похађају наведене изборне програме и наставници као циљне групе у истраживању	6
3. Методолошки оквир евалуативног истраживања, организација и спровођење	7
3.1. Методолошки оквир за евалуацију и главне евалуативне активности	8
3.2. Узорак испитаника у евалуацији	9
3.3. Истраживачке методе, технике и инструменти	10
3.4. Опис инструмената	10
3.5. Начин приказивања резултата евалуације.....	11
II КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА И КОМПЕТЕНЦИЈЕ УЧИТЕЉА, НАСТАВНИКА И ПРОФЕСОРА.....	12
1. Приказ резултата упитника о различитим аспектима значајним за осигурање квалитета програма и реализације Грађанског васпитања	12
1.1. Опште процене учитеља о квалитету Програма наставе и учења Грађанског васпитања.....	12
1.2. Самопроцена учитеља у односу на прописане компетенције, стандарде квалитета и потребу за стручним усавршавањем.....	13
1.3. Остали евалуативни налази	17
2. Приказ и анализа резултата фокус група са наставницима Грађанског васпитања у оквиру првог циклуса основног образовања	20
2.1. Мишљење учитеља о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање за први циклус основног образовања	20
3. Приказ резултата упитника о различитим аспектима од значаја за осигурање квалитета програма и реализације Грађанског васпитања – други циклус основног и средње образовање.....	41
3.1. Опште процене наставника и професора о квалитету Програма наставе и учења	41
3.2. Самопроцена наставника и професора у односу на прописане компетенције, стандарде квалитета и потребу за стручним усавршавањем.....	42
3.3. Самопроцена наставника и професора у односу на развијеност прописаних компетенција .	43
3.4. Самопроцена наставника и професора у односу на стандарде квалитета у оквиру области Настава и учење и процена квалитета реализације предмета.....	44
3.5. Процене наставника и професора о потребама за даљим професионалним развојем	46
3.6. Остали евалуативни налази	46
4. Приказ и анализа резултата истраживања за други циклус основног образовања	48

4.1. Мишљење наставника о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање за други циклус основног образовања.....	48
5. Мишљење професора о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање у средњем образовању	60
5.1. Приказ и анализа резултата који се односе на Програм наставе и учења за гимназијско образовање	60
5.2. Приказ и анализа резултата који се односе на Програме наставе и учења за средње стручно образовање	70
6. Приказ резултата упитника за ученике основне и средње школе	81
6.1. Опште задовољство ученика предметом	81
6.2. Процена различитих аспеката квалитета предмета Грађанско васпитање	82
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	87
ПРИЛОЗИ	91

I УВОД

1. Грађанско васпитање и Верска настава у школама у Србији

Увођење Верске наставе и Грађанског васпитања у школе у Србији школске 2001/2002. године представља значајну новину како због садржаја ових предмета тако и због њиховог статуса. Иако је законска регулатива допуштала статус изборних предмета и раније у нашој тадашњој школској пракси, ова могућност је мало коришћена.

Године 2001, Верска настава и Грађанско васпитања уводе се у образовни систем Републике Србије као факултативни предмети у први разред основне и први разред средње школе, што практично значи да ученици¹ могу да похађају наставу оба предмета, да изаберу једну од две понуђене могућности или ниједну.

Следеће школске године 2002/2003, Верска настава и Грађанско васпитање добијају статус изборних предмета. Њихов статус се мењао све до 2006/2007. године када су постали обавезни изборни предмети, што подразумева обавезан избор и обавезно похађање једног од ова два предмета. Дакле, сваки ученик у основној и средњој школи имао је обавезу да бира један или други предмет. У наредним изменама и допунама прописа у области образовања и у реформама школских курикулума, ученицима је дозвољено да једном у току образовања (у основној или средњој школи) могу да промене обавезни изборни предмет. У складу са актуелним реформским променама које су претежно усмерене на унаређивање курикулума, ови предмети добијају нови назив – изборни програми, али је обавезност избора и даље на снази.

Може се закључити да са Грађанским васпитањем и Верском наставом постоји значајно искуство које је дуже од две деценије и да стечене увиде треба искористити за даљи развој школских курикулума, у целини или на нивоу изборних програма.

1.1. Увођење предмета Грађанско васпитање у основне и средње школе

Предмет Грађанско васпитање уведен је у основне и средње школе у циљу припреме младих за активно учешће у животу демократски уређеног друштва. Уведен је као одговор на потребе нашег социокултурног, друштвеног и историјског контекста. Основ за увођење и даљи развој Грађанског васпитања представљала је и препорука Савета Европе о образовању за активно учешће у демократском друштву, усвојена 2002. године. Ова препорука настала је као одговор на пораст неповерења у демократске институције у Европи, пораст расизма, нетрпељивости према мањинама, па и агресивног национализма, што је за последицу имало продубљивање конфликта или пасивизацију грађана. Овај предмет уведен је са претпоставком и очекивањем да образовање за демократско друштво може допринети демократизацији, толеранцији и промовисању вредности које воде ка интеркултуралном дијалогу и солидарности, развоју демократских ставова и одговорном и ангажованом животу деце и младих у савременом грађанском друштву.

Школске 2001/2002. године, 6. септембра, Министарство просвете и спорта Правилником бр. 110-00-77/02001-08 доноси одлуку о увођењу факултативног предмета Грађанско васпитање у први разред основне и први разред средње школе, а у новембру почиње реализација овог

¹ Термин „ученик” у Извештају има опште значење и обухвата ученице и ученике. Исти је случај са термином учитељ, наставник, професор.

предмета. Школске 2002/2003. године извршене су измене и допуне Плана и програма грађанског васпитања.

Правилник дефинише општи циљ и задатке предмета, садржаје и даје упутство за реализацију предмета.

Реч је о предмету који је, према садржајима и методама рада са ученицима, другачије конципиран од осталих наставних предмета у нашим основним и средњим школама. Увођење овог предмета представљало је у неку руку увод за нове захтеве који се постављају пред наставнике у погледу приступа рада, планирања, реализације, вредновања резултата учења и степена аутономије у доношењу одлука о избору садржаја за учење на часу. За реализацију програма предмета Грађанско васпитање предвиђен је један час недељно, што на годишњем нивоу износи до 36 часова, у зависности од разреда. Критеријуми за оцењивање су редовно похађање наставе, заинтересованост и активно укључивање у процес наставе.

Теоријске основе предмета Грађанско васпитање своје утемељење имају у интеракционистичкој теорији психичког развоја, по којој је социјална интеракција основни конструктивни чинилац развоја ученика. Сазнање се одвија кроз игру, где нема готових решења и исправних одговора, а акценат је на процесу откривања и сазнавања, а не на исходу.

2. Контекст евалуативног истраживања

Након двадесет и две године реализације ових предмета, на системском нивоу је идентификована потреба за ревизијом и унапређивањем Програма наставе и учења као и конципирањем нових обука за наставнике. Са тим циљем је Евалуативно истраживање о изборним програмима Грађанско васпитање и Верска настава Министарство просвете, науке и технолошког развоја поверило Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања како би се испитали квалитет Програма наставе и учења и компетенције наставника.

Дописом Министарства просвете, број 610-00-01190/2022-01 од 11.10.2022. године, који је упућен Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања, **покренута је иницијатива за евалуацију програма Грађанско васпитање и Верска настава у основној и средњој школи, са циљем обезбеђивања података о степену остварености циљева и исхода наведених програма, квалитета уџбеника, као и задовољства ученика и наставника.**

Комплетан поступак евалуације, која је имала за предмет квалитет наставних програма на свим нивоима учења и компетенције наставника за успешно остваривање програмских циљева и захтева, спровео је Центар за међународна и национална испитивања и развојно-истраживачке послове у Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања.

Очекује се да резултати ове евалуативне студије буду основа за унапређивање наставних програма предмета Грађанско васпитање у основној и средњој школи и основа за осмишљавање програма стручног усавршавања за наставнике који остварују овај предмет и пружања додатне стручне подршке која ће бити у функцији осигурања квалитета предмета Грађанско васпитање.

У овом извештају приказани су и коментарисани резултати евалуације у односу на постављене предмете истраживања – квалитет наставних програма и компетенције наставника. Посебно поглавље посвећено је додатним евалуативним налазима који употпуњују слику о постојећем стању, а могу помоћи у изналажењу бољих системских и организационих решења која ће бити у функцији квалитета наставе Грађанског васпитања. На основу ових резултата утврђени су закључци и препоруке за Министарство просвете, науке и технолошког развоја, као наручиоца

ове евалуације. У развоју методолошког оквира за евалуацију коришћене су доступне истраживачке студије које су проучавале квалитет овог изборног предмета у односу на различите аспекте. У посебном поглављу приказани су главни налази изабраних студија са циљем да се допринесе комплетирању података од значаја за доношење одлука на системском нивоу.

2.1. Контекст Програма наставе и учења изборних програма као предмет евалуације

Програме наставе и учења Грађанског васпитања и Верске наставе припрема Завод за унапређивање образовања и васпитања, у сарадњи са истакнутим стручњацима за ове области и они су структурирани као и сви остали програми наставе и учења, а све у складу са принципима савременог планирања и програмирања које је усмерено на очекиване исходе учења и развој компетенција на више нивоа (кључне, међупредметне, предметне).

Структуру Програма наставе и учења за Верску наставу чине следећи елементи: тема (са наставним јединицама), циљ, исходи (когнитивни и афективни аспект), препоручени садржаји по темама и начин остваривања програма.

Када је у питању Грађанско васпитање, структуру Програма наставе и учења чине следећи елементи: циљ програма, компетенције са знањима и вештинама које до њих воде, исходи, садржаји и упутство са примерима.

У складу са наведеним, а у односу на захтев Министарства просвете, у истраживању је посебна пажња посвећена утврђивању остварености циљева и исхода ових изборних програма.

2.2. Контекст узорка – ученици основних и средњих школа који похађају наведене изборне програме и наставници као циљне групе у истраживању

Полазну основу за узорак чини популација ученика основних и средњих школа као и наставника који реализују обавезне изборне програме Грађанско васпитање и Верска настава.

За квалитет истраживања у истраживачком смислу сматра се довољан и репрезентативан узорак у одабраној циљној популацији.

Морамо узети у обзир да на нивоу школских година постоје промене у односу на број ученика који похађају један од ова два предмета. Најчешће је већи број ученика који похађају Верску наставу (око 60%).

Када је у питању број наставника који остварују изборне програме, према подацима у ЈИСП-у за школску 2022/2023. годину, Грађанско васпитање остварује око 2.300 наставника у основној школи и око 1.600 наставника у средњој школи. Верску наставу остварује око 1.500 наставника у основној школи и око 600 наставника у средњој школи.

Имајући у виду природу ових предмета, за процену остварености циљева и исхода није могуће планирати тестирање ученика, већ се предлаже прикупљање података посредним путем (мишљења ученика и наставника).

3. Методолошки оквир евалуативног истраживања, организација и спровођење

Методологија евалуације се односи на:

- програме Грађанског васпитања и Верске наставе у основној и средњој школи;
- процену степена остварености циљева и исхода ових изборних програма;
- квалитет уџбеника за изборне програме и
- задовољство ученика и наставника изборним програмима.

У вези са наведеним предметима евалуације уведена су и додатна истраживачка питања/теме ради обезбеђивања додатних доказа о кључним предметима евалуације:

- мишљење наставника о статусу изборних програма;
- компетенције наставника изборних програма и потребе за даљим стручним усавршавањем;
- мишљење наставника и ученика о могућностима унапређивања изборних програма.

Методолошки оквир за евалуацију изборних програма Грађанског васпитања и Верске наставе садржао је следеће кораке:

- дефинисање циља, истраживачких задатака и очекиваних исходи евалуације;
- дефинисање циљне групе и узорка испитаника;
- дефинисање и креирање истраживачких инструмената посебно за ову намену;
- дефинисање квалитативних и квантитативних метода и поступака за прикупљање релевантних, поузданих и објективних података о предностима и недостацима постојећих наставних програма Грађанског васпитања и Верске наставе у основним и средњим школама;
- дефинисање квалитативних и квантитативних метода и поступака за прикупљање релевантних, поузданих и објективних података о постојећим компетенцијама наставника који остварују наставу ових предмета у основним и средњим школама и за идентификовање њихових потреба за даљим професионалним развојем;
- реализовање истраживања на терену и путем интернета и фокус група;
- утврђивање начина систематизовања и селекције добијених података који су саставни део евалуативног извештаја.

Сврха реализоване евалуације је унапређивање наставних програма предмета Грађанско васпитање и Верска настава у основној и средњој школи и развој компетенција наставника који остварују ове предмете.

Циљ евалуације био је утврђивање потреба за унапређивањем наставних програма изборних предмета у основној и средњој школи, развој квалитета уџбеника, приручника и других наставних материјала, утврђивање потреба за даљим стручним усавршавањем и развојем компетенција наставника који овај предмет остварују у основним и средњим школама. На основу резултата евалуације очекују се ревизије наставних програма, уџбеника и осмишљавање стручне подршке/обуке за наставнике ових предмета.

Задаци евалуације

На основу циља истраживања утврђени су основни и додатни задаци овог евалуативног истраживања:

1. Испитати степен остварености циљева и исхода Верске наставе у основној и средњој школи (самовредновање наставника, спољашње вредновање, мишљење наставника и ученика).
2. Испитати степен остварености циљева и исхода наставе Грађанског васпитања у основној и средњој школи (самовредновање наставника, спољашње вредновање, мишљење наставника и ученика).
3. Испитати мишљење наставника о квалитету програма Верске наставе у основној и средњој школи.
4. Испитати мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања у основној и средњој школи.
5. Испитати мишљење наставника о квалитету уџбеника, приручника и другог наставног материјала за Верску наставу у основној и средњој школи.
6. Испитати мишљење наставника о квалитету уџбеника, приручника и другог наставног материјала за Грађанско васпитање у основној и средњој школи.
7. Испитати задовољство наставника Верске наставе кључним аспектима наставе:
 - самопроцена квалитета наставног рада (планирање, остваривање, евалуација, услови);
 - самопроцена компетенција за остваривање наставе и учења;
 - процена добити изучавања овог предмета и његовог значаја за укупни развој ученика, кључних и међупредметних компетенција;
 - мишљење о постојећем моделу остваривања овог изборног програма (статус програма, фонд часова и дужина изучавања).
8. Испитати задовољство наставника Грађанског васпитања кључним аспектима наставе:
 - самопроцена квалитета наставног рада (планирање, остваривање, евалуација, услови);
 - самопроцена компетенција за остваривање наставе и учења;
 - процена добити изучавања овог предмета и његовог значаја за укупни развој ученика, кључних и међупредметних компетенција;
 - мишљење о постојећем моделу остваривања овог изборног програма (статус програма, фонд часова и дужина изучавања).
9. Испитати задовољство ученика квалитетом наставе и учења у оквиру Верске наставе (сврха, исходи, садржаји, начини рада, праћење и вредновање, наставни материјал, мотивација, комуникација и др.).
10. Испитати задовољство ученика квалитетом наставе и учења у оквиру Грађанског васпитања (сврха, исходи, садржаји, начини рада, праћење и вредновање, наставни материјал, мотивација, комуникација и др.).

3.1. Методолошки оквир за евалуацију и главне евалуативне активности

У складу са сврхом, предметом, циљем и задацима евалуативног истраживања, исто је спроведено кроз следеће фазе:

1. Упознавање са специфичностима контекста у коме се реализују Грађанско васпитање и Верска настава у основним и средњим школама у Србији и са циљевима и садржајима Програма наставе и учења за 8+4 разреда.

2. Остваривање евалуативних активности на основу утврђеног методолошког оквира.
3. Анализа и тумачење резултата испитивања на нивоу истраживачких задатака и циљних група испитаника.
4. Припрема евалуативног извештаја.

Свака наведена активност подразумевала је осмишљавање, структурирање, организацију и реализовање специфичних активности за које су били задужени запослени у Центру за међународна и национална испитивања и развојно-истраживачке послове из Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања. Анализирана су сва важећа законска и подзаконска акта којима се регулишу главна питања реализације овог предмета. Прикупљени су и анализирани наставни програми Грађанског васпитања и Верске наставе за све разреде основне и средње школе. Такође, прикупљени су подаци о постојећим обукама и анализирани су доступне истраживачке студије о Грађанском васпитању и Верској настави.

3.2. Узорак испитаника у евалуацији

Узорак наставника има одлике и пригодног и намерног узорка. Испитаници су регрутовани онлајн, дистрибуирањем линка за упитник путем школских управа, преко директора школа директно ка испитанику. Пригодност се огледа у избору испитаника из групе наставника којима је била доступна интернет конекција, а који су желели да учествују у истраживању, дакле волонтерски. Већа варијабилност обезбеђена је слањем линка свим доступним школама из различитих региона и места различитог степена развијености. Због природе истраживања било је важно да се обезбеде испитаници – „експерти”, који се могу сматрати релевантним извором информација.

Треба разграничити да је у фокус групама учествовао узорак наставника које су позивали водитељи фокус група (просветни саветници), бирајући високо мотивисане професионалце који би дали допринос у прикупљању квалитативних података у односу на циљ истраживања. У оквиру фокус група, вођени су конструктивни разговори на задате теме које се односе на циљеве истраживања и наставници су износили своје ставове и мишљења и оцењивали теме и изазове који се тичу наставе Грађанског васпитања и Верске наставе за сваки од разреда у основној и средњој школи понаособ.

У онлајн анкетирању које се односи на Грађанско васпитање учествовало је укупно 2.085 наставника и наставница Грађанског васпитања (81,1% жена и 18,1% мушкараца; 28,5% наставника разредне наставе, 37% наставника предметне наставе у средњој школи, 23,9% наставника предметне наставе у основној школи и 10,6% наставника који предају само Грађанско васпитање). У узорку ученика било је 15.591 ученик средње школе и 20.647 ученика основне школе.

У онлајн анкетирању које се односи на Верску наставу учествовало је укупно 766 наставника и наставница Верске наставе (32,2% жена и 69,8% мушкараца и то: 86,9 % (674) наставника који предају православни катихизис, 3,9% (30) наставника који предају католички вјеронаук, 6,7% (52) наставника који предају исламски вјеронаук, 1,2% (9) наставника који предају евангеличко-лутерански вјеронаук словачке евангеличке цркве а.в, 0,6% (5) наставника који предају верско васпитање хришћанско реформаторске цркве, 0,6% (5) наставника који предају хришћанску етику евангелистичке цркве, 0,1% (1) наставник који предаје веронауку – јудаизам.

Преко половине ових испитаника има више од 15 година стажа у образовању, што значи да се ради о искусним учитељима. Када је у питању искуство у остваривању наставе Грађанског васпитања, око 56% наставника има више од 5 година искуства, а остатак ове послове остварује

у трајању од до пет година, што значи да се могу сматрати компетентним учесницима у истраживању.

3.3. Истраживачке методе, технике и инструменти

Примењене истраживачке методе су:

- квантитативна метода – анонимно анкетање две циљне групе испитаника (наставници, ученици) за сваки предмет и
- дескриптивно-аналитичка метода, са фокусом на квалитативни приступ у анализи података.

Истраживачке технике су обухватале:

- спровођење фокус група за оба предмета (наставници, стручни сарадници, ученици);
- анкетање (наставници, ученици);
- анализа резултата самовредновања и спољашњег вредновања квалитета наставе и учења.

3.4. Опис инструмената

- Упитник за индивидуалну примену у електронском формату за наставнике Верске наставе и Грађанског васпитања (посебни формати за сваки програм) – садржи питања која се односе на: компетенције наставника, квалитет изборног програма, степен остварености циљева и исхода, квалитет уџбеника и наставног материјала, статус програма и улогу у развоју ученика, задовољство наставника и могућности унапређивања садржаја и активности, потребе за стручним усавршавањем и самопроцену стандарда у настави. Упитник је анониман, са питањима затвореног типа (вишеструки избор и скале процене). Електронски формат упитника омогућава једноставну обраду података.
- Упитник за индивидуалну примену у електронском формату или штампаном формату за ученике основне школе и средње школе (посебан формат за оба изборна програма) – садржи питања која се односе на: задовољство наставом, квалитет изборног програма, степен остварености циљева и исхода, унапређивање програма и рада наставника. Упитник је анониман, са питањима затвореног типа (вишеструки избор и скале процене). Електронски формат упитника омогућава једноставну обраду података, али се оставља могућност да се на фокус групи ученици анкетају помоћу штампаног упитника.
- Водич за спровођење фокус група наставника оба програма – садржи упутство за спровођење фокус група и оквирна питања за вођење разговора како би се испитала мишљења и ставови наставника и стручних сарадника о квалитету програма и наставе и кључним питањима за унапређивање. У оквиру фокус група примењује се и скала процене за анализу тема у оквиру изборних програма (примереност теме узрасту, занимљивост за ученике, адекватност садржаја у односу на тему и важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева и исхода програма).

- Према процени, фокус групе се могу организовати непосредно или на даљину (*Zoom* или *Microsoft Teams*).
- Формат за процену квалитета у области Настава и учење који се користи у спољашњем вредновању (према регулативи која уређује вредновање квалитета рада установа).

3.5. Начин приказивања резултата евалуације

Резултати евалуативног истраживања приказани су посебно за три циклуса образовања – први циклус основне школе, други циклус основне школе и за средњу школу. Поред тога, као посебно поглавље дати су резултати који су добијени од наставника који предају само Грађанско васпитање. Према циљевима истраживања, прво су приказани резултати вредновања квалитета програма Грађанског васпитања за сваки разред, а затим резултати процене компетенција наставника и потреба за стручним усавршавањем. Додатни евалуативни налази, такође значајни за доносиоце одлука, приказани су у посебним поглављима у односу на циклус. Дате су препоруке за целину система образовања за демократију и грађанско друштво, али и конкретни предлози за одређене елементе или нивое система, у односу на одређене аспекте процене.

Овај начин приказивања резултата процењен је као најпогоднији у односу на сврху и циљеве евалуације. Будући да се садржајима наставних програма и стручним усавршавањем наставника баве посебне организационе јединице у Заводу за унапређивање образовања и васпитања, резултати процене програма и процене компетенција приказани су у посебним целинама. Целине о квалитету програма за сваки узрасни ниво садрже само главне налазе, а сва конкретна запажања, коментари и предлози испитаника приказани су у прилозима. Анализом и разматрањем прилога највише ће се бавити стручњаци за наставни програм, уколико се донесе одлука да се резултати евалуације употребе за ревизију програма.

Што се тиче додатних евалуативних налаза, они су такође груписани у посебну целину, јер се односе на концептуална и организациона решења на системском нивоу, што је у надлежности Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Намера аутора извештаја била је да сва отворена питања, изазове и предлоге прикажу обједињено ради лакшег и свеобухватнијег сагледавања резултата истраживања.

II КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА И КОМПЕТЕНЦИЈЕ УЧИТЕЉА, НАСТАВНИКА И ПРОФЕСОРА

1. Приказ резултата упитника о различитим аспектима значајним за осигурање квалитета програма и реализације Грађанског васпитања

1.1. Опште процене учитеља о квалитету Програма наставе и учења Грађанског васпитања

У оквиру упитника, који је посебно конструисан за потребе овог евалуативног истраживања, учитељи² су одговарали и на сет тврдњи које се односе на генералне процене Програма наставе и учења за разредну наставу. У Табели 1 приказан је њихов степен слагања са понуђеним тврдњама. Добијени резултати приказани су у Табели 1.

Табела 1: Процене учитеља о квалитету Програма наставе и учења за први циклус основног образовања

ЛИСТА ТВРДЊИ	%				
	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Програми ГВ су занимљиви за ученике.	0,6	4,9	63,5	27,9	3,1
Програми ГВ су инспиративни за учитеље.	2,2	14,1	53,2	26,8	3,7
Захтеви који се постављају пред ученике у настави ГВ нису примерени њиховим могућностима.	15,2	39,4	40,2	4,2	1,00
Оно што ученици нижих разреда уче у оквиру ГВ подстиче развој њихове личности.	0,5	7,9	55,6	35,1	0,9
Оно што ученици нижих разреда уче у оквиру ГВ представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву.	0,2	8,4	55,5	34,5	1,4
Циљеви предмета ГВ су јасни и разумљиви.	1,7	11,9	56,6	27,9	1,9

² Учитељ – професор разредне наставе, у даљем тексту учитељ.

На основу добијених резултата спајањем категорија *Уопште се не слажем* и *Углавном се не слажем* и категорија *Углавном се слажем* и *У потпуности се слажем* у две категорије супротног пола можемо закључити следеће:

- преко 80% испитаника сматра да су програми овог обавезног изборног предмета занимљиви ученицима и да су инспиративни за учитеље;
- преко 90% учитеља сматра да оно што ученици нижих разреда уче у оквиру ГВ подстиче развој њихове личности и представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву. Овакав налаз показује да се, према мишљењу велике већине учитеља, циљеви овог предмета остварују, при чему 84,5% учитеља прописане циљеве овог предмета у првом циклусу основног образовања процењује као јасне и разумљиве.

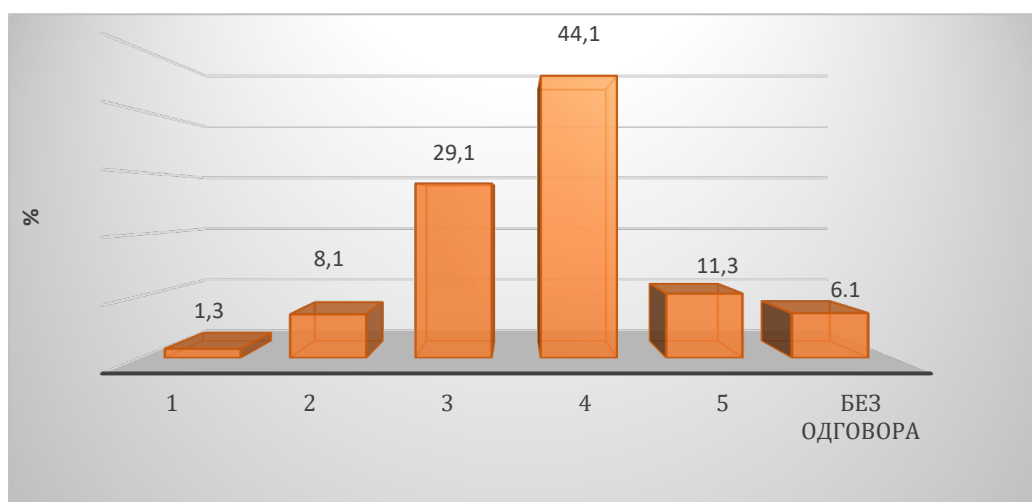
Добијени евалуативни налази у складу су са квалитативним резултатима истраживања добијеним приликом критичке анализе квалитета и садржаја Програма наставе и учења према појединачним разредима, те потврђују ове резултате.

1.2. Самопроцена учитеља у односу на прописане компетенције, стандарде квалитета и потребу за стручним усавршавањем

У овом поглављу биће представљени сви евалуативни налази који се односе на самопроцене учитеља када је реч о постојећим компетенцијама, компетенцијама за остваривање стандарда у оквиру области квалитета Настава и учење, као и резултати истраживања који се односе на идентификовање постојећег стања и потреба за даљим стручним усавршавањем тј. професионалним развојем учитеља који реализују наставу овог изборног предмета.

Упитник за учитеље који реализују наставу Грађанског васпитања предвиђао је општу самопроцену учитеља када је реч о њиховој стручности за квалитетну реализацију предмета ГВ. Учитељи су били у прилици да на скали од 1 до 5 (где је 1 уопште нисам компетентан/-а, а 5 – изузетно сам компетентан/-на) дају своју процену. Добијени резултати представљени су на *Графикону 1*.

Графикон 1: Општа самопроцена учитеља у погледу њихове стручности за реализацију овог предмета

Резултати представљени на графикону показују да, генерално посматрано, 84,5% испитаника (испитаници који су заокружили оцене 3, 4 или 5) сматра да су у мањој или већој мери компетентни, насупротив 9,4% испитаника који не деле став својих колега.

При томе је важно нагласити и евалуативни налаз да 86,4% испитаника наводи да је за њих остваривање овог предмета лични избор, а није наметнута обавеза. Ови резултати значајни су како за ефективност и квалитет реализације предмета, тако и за тумачење укупних налаза у оквиру овог поглавља.

1.2.1. Самопроцена учитеља у односу на развијеност прописаних компетенција

Учитељи су питани да ураде самопроцену у односу на листу компетенција које се могу сматрати важним и неопходним за професионалну и успешну реализацију наставе Грађанског васпитања тј. за успешно обављање посла наставника Грађанског васпитања. Захтев за самопроцену подразумевао је да у односу на сваку тврдњу тј. компетенцију заокруже одговарајући одговор (где је 1 – треба ми много помоћи, 2 – треба ми помоћи, 3 – компетентан сам, 4 – веома сам компетентан). У наставку следи приказ просечних вредности за три кључне компетенције на основу груписања 29 компетенција које су дате у скали у три припадајуће кључне компетенције.

Табела 2: Самопроцена учитеља у односу на листу компетенција груписана према три кључне компетенције

КОМПЕТЕНЦИЈЕ НАСТАВНИКА ГВ		N	Mean
Компетенција 1	Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.	594	3,21
Компетенција 2	Наставник поседује знања, вештине, ставове и понашање потребно за постизање исхода ГВ.	594	3,14
Компетенција 2а	Разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.	594	2,90
Компетенција 2б	Педагошко-методички је оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.	592	3,01
Компетенција 2в	Професионално се развија у области ОДГД.	592	2,79
Компетенција 3	Утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.	593	3,16

Резултати представљени у табели показују да највећи број испитаника, у просеку, сматра да су компетентни тј. да имају развијене прописане компетенције, при чему су највиши просечни резултати добијени за компетенцију 1, а најнижи за компетенцију 2, иако је важно нагласити да разлике у самопроцени међу компетенцијама нису значајне, особито између компетенције 2 и 3.

У односу на претходно наведено, важно је нагласити и процену општијег типа, односно резултате који показују то да највећи проценат испитаника (74,2%) сматра да им знања и вештине које су стекли у оквиру иницијалног образовања омогућавају да стручно остварују наставу овог предмета.

1.2.2. Самопроцена учитеља у односу на стандарде квалитета у оквиру области Настава и учење и процена квалитета реализације предмета

У наредној табели приказане су самопроцене учитеља у односу на успешност у остваривању стандарда у оквиру кључне области квалитета рада школе – Настава и учење када је реч о овом предмету. Добијени резултати значајни су за квалитет и ефикасност реализације овог предмета, али и за употпуњавање и сагледавање евалуативних налаза о потреби за даљим професионалним развојем учитеља који предају овај предмет.

Табела 3. Самопроцена остварености стандарда квалитета у области Настава и учење у оквиру реализације предмета ГВ

СТАНДАРДИ КВАЛИТЕТА	%				
	Неостварен	Остварен у мањој мери	Остварен у већој мери	Остварен у потпуности	Без одговора
1. Наставник ефикасно управља процесом учења на часу.	0,8	8,3	27,7	62,3	0,9
2. Наставник прилагођава рад на часу образовно-васпитним потребама ученика.	3,2	14,1	23,8	55,3	1,7
3. Ученици стичу знања, усвајају вредности, развијају вештине и компетенције.	13,2	40,4	4,9	40,7	0,8
4. Поступци вредновања су у функцији даљег учења.	0,4	7,6	34,9	55,6	1,5
5. Сваки ученик има прилику да буде успешан.	0,2	10,4	33,5	54,2	0,8

На основу добијених резултата спајањем категорија *Неостварен* и *Остварен у мањој мери* и категорија *Остварен у већој мери* и *Остварен у потпуности* у две категорије супротног пола можемо закључити следеће: преко 80% испитаника сматра да остварују 1,2, 4 и 5. стандард, док је оствареност трећег стандарда (Ученици стичу знања, усвајају вредности, развијају вештине и компетенције) најниже процењена.

У наставку следи приказ додатних процена учитеља, који употпуњавају претходно изнете процене, а односе се на процене релевантне за квалитет реализације овог предмета и неке од његових кључних карактеристика у педагошко-дидактичком смислу:

- Већина учитеља (76,3%) сматра да је предвиђено време за активности у оквиру овог предмета адекватно процењено.
- Нешто више од две трећине учитеља (76,4%) сагласно је да је овај предмет погодан за индивидуализовани приступ у раду са ученицима.

- Мишљења учитеља су готово подељена у погледу тога да ли су активности у оквиру овог предмета сложене за извођење у групи, па тако 48,7 % испитаника сматра да јесу, а 51,3% да нису.
- Укупно 68,1% учитеља сматра да овај предмет пружа могућност да се успешно мере остварени резултати рада појединца.
- Укупно 76,1% учитеља изражава сагласност у процени да се ефекти рада у оквиру овог предмета примећују код већине ученика који похађају овај предмет.

Уз све претходно наведено, важно је указати и на посебно значајне евалуативне налазе који се односе на то шта је најважније за унапређивање наставе овог предмета, примарну предност и кључне изазове при реализацији овог предмета у првом циклусу. У наставку следе добијени резултати:

- Учитељи су били у прилици да наведу шта је, према њиховом мишљењу, кључно за унапређивање наставе овог предмета. Понуђене су им следеће алтернативе (*унапређивање Програма наставе и учења, реализација додатних обука за наставни кадар, промена статуса предмета – да постане обавезан предмет, повећање фонда часова, примена другачијег начина оцењивања ученика*) као и могућност да сами дају одговор (што нису искористили). Највећи број испитаника сматра да би наставу овог предмета највише унапредиле додатне обуке за наставни кадар и унапређивање Програма наставе и учења.
- Као највеће задовољство у вези са реализацијом овог предмета у првом циклусу највећи број учитеља препознаје размену и развијање осећања, мишљења и слободног изражавања, као другорангиран одговор јавља се *прилика за решавање проблема из свакодневног живота*, а на трећем месту је *боље упознавање, разумевање и уважавање себе и других*. Преостале одговоре који су приказани према добијеном рангу (развојем опште културе и културе понашања, васпитањем и неговањем вредности тимским радом и сарадњом и учењем кроз активности) даје далеко мањи број испитаника. Најмањи број испитаника (свега 5%) изабрао је одговор учењем кроз искуство.
- Међу понуђеним изазовима за успешну реализацију овог предмета (*број ученика у групи, недовољан број часова за програм, недостатак наставних средстава/додатних извора за учење, немогућност остваривања свих циљева и исхода наставе, немотивисаност ученика, неприлагођеност тема узрасту ученика, оцењивање ученика и реализација препоручених метода и техника рада*) испитаници су имали задатак да одаберу један кључни. Резултати показују да највећи број учитеља (преко 40%) сматра да је кључни изазов недостатак наставних средстава, односно додатних извора за учење, као другорангирани (преко 25% испитаника) јавља се број ученика у групи, а на трећем месту (преко 20% испитаника) јесте немотивисаност ученика. Преостале изазове бира далеко мањи број испитаника.

1.2.3. Процene учитеља о потребама за даљим професионалним развојем

Учитељи су такође били у прилици да наведу и за коју област рада им је обука у овом тренутку најпотребнија (Графикон 2).

Графикон 2: Мишљење учитеља о њиховој обуци, у овом тренутку, њихова обука треба да буде усмерена

Добијени резултати показују да је највећем броју учитеља, у овом тренутку, потребна обука усмерена на унапређивање знања која се односе на демократију и грађанско друштво и промовисање принципа и вредности ОДГД. Свега 10% испитаника сматра да им додатна обука није потребна.

1.3. Остали евалуативни налази

У наставку је дат приказ додатних евалуативних налаза, који се односе на друга значајна питања у вези са реализацијом овог предмета, а од значаја су и у директној и/или индиректној вези са основним циљевима ове евалуације. Реч је о резултатима истраживања који се односе на:

- мишљење учитеља о потреби изучавања овог предмета у првом циклусу основног образовања,
- њихов став о томе да ли би овај предмет требало да се изучава у свим или само у неким разредима у оквиру првог циклуса,
- модел реализације наставе Грађанског васпитања у првом циклусу основног образовања који је, према мишљењу учитеља, најадекватнији,
- најадекватнији начин оцењивања у оквиру овог предмета,
- различите процене учитеља у погледу важних питања у вези са условима за квалитетно остваривање програма ГВ и у вези са квалитетом реализације наставе овог предмета.

Резултате истраживања добијене у оквиру наведених питања приказујемо у наставку.

- Када је реч о процени потребе изучавања предмета Грађанско васпитање у првом циклусу основног образовања 73% учитеља дели мишљење да образовање за демократско и грађанско друштво треба да се изучава у оквиру прва четири разреда основне школе. С друге стране, постоји одређен проценат учитеља (22,2%) који нису сагласни са својим колегама.
- Учитељи који сматрају да је потребно да овај предмет постоји изнели су своје мишљење и о томе у којим разредима првог циклуса би ученици требало да похађају овај предмет, као и о томе који модел реализације наставе Грађанског васпитања би био најадекватнији за први циклус основног образовања. Добијени резултати показују да 80,5% испитаника сматра да је овај предмет потребно изучавати у свим разредима у оквиру првог циклуса основног образовања, док 17,2% њих сматра да је довољно да се овај предмет предаје само у неком од разреда.
- У погледу модела реализације овог предмета највећи проценат испитаника (65,9%) дели мишљење да је најадекватнији модел реализације ГВ да он постоји као посебан предмет. Важно је напоменути да далеко мањи број наставника сматра да су одговарајући модели реализације наставе овог предмета у првом циклусу – *реализација ГВ као посебног предмета али и кроз интегрисане програме и садржаје који су заступљени у више наставних планова и програма* (16,4%) и *реализација ГВ кроз интегрисане програме или теме заступљене у више наставних планова и програма* (12,3%). Наставници који су изабрали модел према коме би ГВ требало да се реализује као посебан предмет били су у прилици да даље конкретизују свој одговор. Понуђене су им следеће алтернативе – *изборни предмет у листи изборних предмета у сва 4 разреда / изборни предмет само у неким разредима / обавезан предмет у сва 4 разреда / обавезан предмет само у неким разредима / алтернативни предмет Верској настави – постојећи модел*. Показало се да највећи број учитеља (40,5%) сматра да ГВ треба да буде изборни предмет у листи свих изборних предмета у сва 4 разреда, а као други и трећи по фреквентности јављају се одговори – *обавезни предмет у сва четири разреда* (30,7%) и *изборни предмет само у неким разредима* (7,8%).
- Испитаници су дали своју процену и о томе у чему се најпре огледа предност предмета Грађанско васпитање у првом циклусу. Добијени резултати показују да је, према мишљењу највећег броја учитеља, реч о подстицању развоја личности ученика. Као друго рангирани јавља се одговор - *у томе што представља добро основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву*. Ова два одговора заправо и представљају циљ односно суштину овог предмета.
- Када је реч о најадекватнијем начину оцењивања ученика у оквиру предмета ГВ између постојећег начина, нумеричког оцењивања и описног оцењивања (као у првом разреду), највећи проценат испитаника (46%) сагласан је да је постојећи начин најадекватнији. Укупно 26,5% учитеља сматра да би бољи начин оцењивања било описно оцењивање, а 21,2% њих нумеричко.

У оквиру листе тврдњи које су се односиле на процене различитих аспеката овог предмета учитељи су, између осталог, били у прилици да изразе свој стави и у погледу услова за квалитетно остваривање програма ГВ и у погледу квалитета реализације овог предмета у њиховим школама. Процене учитеља када је реч о условима који су неопходни за квалитетно остваривање програма Грађанског васпитања показују следеће:

- Највећа сагласност испитаника када је реч о условима за квалитетно остваривање присутна је у погледу процене да ли је један час недељно довољан за остваривање циљева и исхода предмета ГВ. Укупно 72,3% испитаника сматра да је реч о адекватном фонду часова.
- Мишљење учитеља у погледу процена квалитета уџбеника и приручника које ученици користе у настави овог предмета показују да се 61% испитаника не слаже са тим да су они квалитетни.
- Када је реч о приручницима које користе сами учитељи, њихове процене су нешто позитивније јер 59,4% испитаника сматра да они јесу квалитетни, док се 8,7% учитеља уопште не слаже са ставом већине.
- Већи проценат учитеља (56,4%) сматра да у њиховим школама не постоје одговарајући услови за предвиђене активности у оквиру овог предмета, а на супрот њима, 43,6% сматра да су услови адекватни.

2. Приказ и анализа резултата фокус група са наставницима Грађанског васпитања у оквиру првог циклуса основног образовања

2.1. Мишљење учитеља о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање за први циклус основног образовања

У оквиру овог поглавља представљени су сви евалуативни налази који се односе на процене квалитета Програма наставе и учења за Грађанско васпитање за први циклус основног образовања. Добијени резултати биће појединачно представљени за сваки од четири разреда и они се односе на:

- вредновање наставних планова и програма према темама на основу четири критеријума процене (*примереност теме узрасту, занимљивост теме за ученике, адекватност садржаја у односу на задату тему, важност теме за постизање прописаних и очекиваних циљева предмета у првом циклусу*) на скали од 1 до 4 (где 1 – означава најнижу а 4 – највишу оцену);
- идентификовање кључних предности и недостатака тема;
- идентификовање потреба за премештањем тема у неки други разред уз прецизирање разреда који би био адекватнији као и на
- додатне препоруке учитеља за унапређивање програма.

Укупни евалуативни налази представљени у овом поглављу резултат су 17 реализованих фокус група³ са носиоцима реализације овог предмета у оквиру свих школских управа.

³ Број испитаника у односу на сваку реализовану фокус групу варира у зависности од школске управе. Групе су бројале између 13 и 25 испитаника.

2.1.1. Мишљење учитеља о квалитету у Програма наставе и учења за први разред

У Табели 4 представљени су квантитативни резултати који се односе на процене квалитета Програма наставе и учења тј. појединачних тема у односу на сва четири аспекта процене. Укупна просечна оцена квалитета Програма наставе и учења за почетну годину остваривања овог предмета (3,57) указује на то да учитељи доминантно позитивно вреднују овај програм у односу на све аспекте који су били предмет процене. Укупне квантитативне процене аспеката крећу се у интервалу од 3,46 до 3,65.

Табела 4. Приказ мишљења учитеља о квалитету Програма наставе и учења за I разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	Просечна оцена
ЉУДСКА ПРАВА: Ја и други у одељењу	3,82	3,47	3,52	3,76	3,64
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО: Одељење/група као заједница	3,58	3,47	3,41	3,47	3,48
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ: Комуникација и сарадња	3,94	3,82	3,70	3,82	3,82
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ: Акција одељења/групе	3,29	3,35	3,23	3,58	3,36
Просечна оцена	3,65	3,52	3,46	3,65	3,57

У наставку следи сумарни табеларни приказ кључних предности и недостатака у односу на појединачне теме. Генерално гледано, добијени резултати показују велику сагласност у одговорима испитаника, уз далеко фреквентније истицање предности на супрот недостацима тема.

Табела 5. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за I разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА: ЈА И ДРУГИ У ОДЕЉЕЊУ	<p>Ова тема пружа добре могућности за развој комуникацијских вештина, што доводи до тага да ученици боље упознају једни друге, прихватају различитости, спонтанији су и отворенији.</p> <p>Материјали су веома добро конципирани, посебно се издваја квалитет избора радионица које се односе на олакшавање процеса адаптације на школску средину и подстицање социјалне емпатије.</p> <p>Кључна предност је што деца кроз ову тему имају прилику и да освешћују свој идентитет, своје јаке стране, таленте, интересовања.</p> <p>Тема је веома релевантна за остваривање очекиваних циљева и исхода овог предмета.</p>	<p>Недовољна повезаност са другим темама у оквиру Програма наставе и учења за први разред, што сам наставник може да превазиђе.</p> <p>Тема се реализује на почетку првог разреда, па постоји могућност да неки ученици буду „преспонтани и преотворени”.</p> <p>Уколико се садржаји ове теме реализују изоловано, само у оквиру Грађанског васпитања, лако се упада у замку да ученици буду незаинтересовани.</p> <p>За достизање исхода ове теме потребно је више времена и више прилика да се научено непосредно практикује, да повезују знања у смислене целине, развијају мрежу појмова, сарађују, доносе одлуке и показују иницијативу.</p> <p>Потребно је обогатити тему примерима из непосредног окружења.</p> <p>Кључни изазов у реализацији теме лежи у великим разликама у начину васпитања деце од стране породице и очекиваних исхода. Изазовно је подржати децу да аргументују своје мишљење, да препознају и прихвате различитости.</p> <p>Приметно је да је емпатија код деце недовољно развијена због чега треба ставити већи акценат на њен развој уз примену различитих препоручених приступа и стратегија.</p>
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО: ОДЕЉЕЊЕ / ГРУПА КАО ЗАЈЕДНИЦА	<p>Посебно је важно да се ученици од првог разреда уче и правима и одговорностима.</p> <p>Захтеви за наставнике и за ученике су јасни и прецизни, одговарају узрасту ученика.</p> <p>Оквир понуђених садржаја дате теме је богат, наставник има слободу да га допуни, уколико процени да је то потребно, према конкретним потребама групе/одељења и плану сопственог рада имајући у виду узраст ученика и исходе које треба достићи.</p>	<p>Присутна је захтевна терминологија (неразумевање термина од стране ученика).</p> <p>Потребна је велика вештина наставника да објасни узрочно-последичне везе између права и одговорности.</p> <p>Потребно је обезбедити више садржаја о обавезама и одговорностима ученика – ставити акценат на то.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
<p>ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ: КОМУНИКАЦИЈА И САРАДЊА</p>	<p>Тема је веома значајна јер омогућава да ученици усвајају кључне вредности.</p> <p>Ова тема омогућава добру корелацију са различитим предметима пре свега предметима Свет око нас и Српски језик. На тај начин остварује се њен пун потенцијал.</p>	<p>Потребно је више времена за реализацију теме.</p> <p>Општа препорука је да се ова тема, као и програм у целини, обогати примерима тематског планирања кроз корелацију са другим предметима и ваннаставним активностима.</p> <p>Потребно је обогатити тему садржајима вршњачке подршке.</p> <p>Искуства у реализацији ове теме показују да је потребно доста рада на правилном препознавању и именовану осећања, јер се показало да ученици често не умеју да вербализују како се осећају, посебно у ситуацијама тзв. помешаних емоција.</p>
<p>ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ: АКЦИЈА ОДЕЉЕЊА/ГРУПЕ</p>	<p>Неговање кооперативности, тимског рада и сарадње.</p> <p>Заинтересованост ученика за ову тему је на високом нивоу. Веома је значајно да ученици већ од првог разреда развијају свест о значају грађанског активизма и да се укључују у конкретне акције.</p> <p>Стављање ученика у ситуацију да у практичним оквирима примењују научено у оквиру целокупног Програма наставе и учења за овај разред.</p> <p>Веома ефективна и значајна тема, али истовремено и изазовна за успешну реализацију.</p>	<p>Захтевност и изазовност реализације узимајући у обзир узраст ученика.</p>

У складу за доминантно високим позитивним проценама Програма наставе и учења за овај разред, само три од 17 група испитаника **идентификовале су потребу за премештањем неке теме у други разред**. Реч је о једној теми – *Грађански активизам*. Конкретније, према мишљењу једне групе испитаника, ова тема не би требало да се изучава пре трећег разреда, док две групе испитаника препоручују њено премештање у наредни разред.

Када је реч о **додатним препорукама за унапређивање Програма наставе и учења за овај разред**, оне се јављају у малом броју и односе се на препоруке општег типа – начин реализације програма, а не на његов садржај. У том смислу мањи број наставника (препоруке су дате у оквиру 4 од 17 фокус група) истиче да је за успешну реализацију конкретног програма и остваривање његовог пуног потенцијала *већи акценат потребно ставити на међупредметну корелацију, интегративни тематски приступ уз коришћење широког спектра стратегија које стављају ученике у активну улогу, шири спектар понуде радионица, материјала и препоручене литературе*. Недостатак додатних препорука за унапређивање овог програма испитаници образлажу претходно изнетим квантитативним и квалитативним позитивним проценама, флексибилношћу и слободом наставника у креирању часова, као и релевантношћу и значајем програма. Како поједине групе испитаника наводе (5 од 17), у прилог недостатку потребе за изменама додатно сведоче и *позитивне реакције ученика, њихова заинтересованост за предмет и напредак који код ученика примећују*.

У односу на претходно приказане резултате процена који се односе на квалитет Програма наставе и учења овог предмета у оквиру првог разреда, испитаници не наводе **додатне изазове, проблеме и препреке у његовом остваривању**. Укупни добијени налази могу се сматрати позитивним, што је посебно значајно имајући у виду да се кроз овај програм ученици први пут сусрећу са овим предметом.

2.1.2. Мишљење учитеља о квалитету у Програма наставе и учења за други разред

Резултати истраживања који се односе на квантитативне процене квалитета програма наставе и учења за други разред приказане су у Табели 6. Просечна оцена програма у целини, посматрано према свим темама и аспектима процене износи 3,52, што се може сматрати високом оценом. Најниже процењена тема јесте тема *Грађански активизам – Школа као безбедно место за све*, а као највише оцењена издвојена је тема *Људска права – Ја и други у различитим групама*. Важно је напоменути да ни једна тема ни према једном аспекту процене у просеку није добила мању оцену од 3,08, при чему је највиша могућа оцена била 4.

Табела 6. Приказ мишљења учитеља о квалитету Програма наставе и учења за II разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	Просечна оцена
ЉУДСКА ПРАВА (ЈА И ДРУГИ У РАЗЛИЧИТИМ ГРУПАМА)	3,50	3,75	3,50	3,83	3,64
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО (ШКОЛА И ЗАЈЕДНИЦА)	3,56	3,58	3,57	3,58	3,57
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	3,16	3,71	3,58	3,63	3,52
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	3,08	3,25	3,41	3,66	3,35
Просечна оцена	3,32	3,57	3,51	3,67	3,52

Када је реч о кључним предностима и недостацима Програма наставе и учења за овај разред преовлађују позитивне процене. С друге стране, сумарни приказ кључних недостатака указује на могуће правце даљег унапређивања програма иако није реч о потреби за кореним променама.

Табела 7. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за II разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА (ЈА И ДРУГИ У РАЗЛИЧИТИМ ГРУПАМА)	<p>Тема доприноси формирању одељења као заједнице, у којој свако има своје место, улоге и одговорности.</p> <p>Веома релевантна тема.</p> <p>Ученици веома позитивно реагују.</p> <p>Укупно градиво је релевантно и атрактивно.</p>	<p>Недостатак понуде практичних радионица за препознавање личних осећања, жеља, потреба и ослобађање емоција.</p> <p>Недостатак времена за вежбање асертивне комуникације на шта је потребно ставити акценат.</p>
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО (ШКОЛА И ЗАЈЕДНИЦА)	<p>Прожимање одговорности, безбедности и односа у заједници је веома добро постављено.</p> <p>Школа се промовише као заједница у којој је свако одговоран и равноправан.</p> <p>Ученици се уче конструктивном решавању сукоба, уочавају разлику између насилне и ненасилне комуникације.</p> <p>Садржај је у потпуности примерен и релевантан.</p>	<p>Потребно је увести садржаје/приче које „носе поуку” у односу на моралне и етичке вредности.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	<p>Тема је веома релевантна.</p> <p>Ученици успешно усвајају правила понашања која доприносе безбедности у школи и школском дворишту, на путу од куће до школе, као и ван школе и у дигиталном окружењу.</p> <p>Посебно је значајно што се ученици упознају са <i>Правилником о безбедности у школи</i> због чега се осећају сигурније у школи и знају коме да се обрате за помоћ.</p> <p>Образовно-васпитна пракса потврђује значај упознавања безбедног и небезбедног понашања на интернету.</p> <p>Ученицима су компетенције које се стичу у оквиру ове теме неопходне.</p>	<p>Потребна је већа подршка окружења и промоција вредности које се промовишу овом темом.</p> <p>Присутан је недостатак појма одговорности што је посебно важно с обзиром на то да и даље постоји неразумеваше овог појма међу ученицима.</p>
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	<p>У оквиру теме ученици имају прилику да, кроз планирање акције, дају допринос промовисању школе као безбедног места за све.</p> <p>Веома значајна и садржајно адекватно постављена тема.</p>	<p>Када се ова тема обрађује, потребна је већа подршка окружења (промоција радионица, акција које подржавају активизам, маркетинг).</p> <p>Потребна је помоћ ученицима око одабира теме и спровођења акције.</p> <p>Потребна је помоћ и укључивање родитеља, што је често изазовно.</p> <p>Присутан је недостатак ресурса за спровођење „акције”.</p>

Испитаници нису идентификовали потребу за премештањем ни једне од тема у неки други разред. Такође, нису идентификовани додатни изазови и проблеми у раду, као ни препоруке које већ нису садржане у сумарном приказу кључних недостатака. Једина додатна препорука (добијена у оквиру 2 од 17 фокус група) односи се на потребу да се програм унапреди темама које развијају критичко мишљење кроз примену радионица попут „Дрво проблема”, играње улога и сл.

2.1.3. Мишљење учитеља о квалитету у Програма наставе и учења за трећи разред

Када је реч о вредновању Програма наставе и учења за трећи разред добијени резултати показују да је просечна оцена квалитета за целокупан програм 3,48, што се може сматрати високом оценом. Ниједна тема, ни према једном аспекту процене, није оцењена оценом мањом од 3,33 (на скали од 1 до 4). Детаљнији приказ резултата дат је у Табели 8.

Табела 8. Приказ мишљења учитеља о квалитету Програма наставе и учења за III разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	Просечна оцена
ЉУДСКА ПРАВА – ЈА И ДРУГИ У ОДЕЉЕЊУ	3,47	3,54	3,45	3,61	3,51
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО – ОДЕЉЕЊЕ/ГРУПА КАО ЗАЈЕДНИЦА	3,38	3,33	3,61	3,64	3,47
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – КОМУНИКАЦИЈА И САРАДЊА	3,41	3,50	3,56	3,61	3,52
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ – АКЦИЈА ОДЕЉЕЊА/ГРУПЕ	3,35	3,41	3,41	3,66	3,45
Просечна оцена	3,40	3,44	3,51	3,63	3,48

Када је реч о кључним предностима и недостацима Програма наставе и учења за овај разред, преовлађују позитивне процене. С друге стране, сумарни приказ кључних недостатака указује на могуће правце даљег унапређивања програма иако није реч о потреби за кореним променама.

Табела 9. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за III разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА – ЈА И ДРУГИ У ОДЕЉЕЊУ	<p>Омогућава развој емпатије према различитости.</p> <p>Све радионице за трећи разред имају одличне мотивишуће приче за рад на часу. Ученици их веома пажљиво слушају и учествују у активностима.</p> <p>Ситуације које су описане у активностима веома су блиске ученицима и кроз разговор учитељ може да сазна о искуствима деце у појединим ситуацијама.</p> <p>У оквиру ове теме доста се разговара о важности постојања сваке особе/детета, дискриминацији, различитости и стереотипима.</p> <p>У току вођења радионица и учитељи имају прилику да ураде интроспективу свог виђења или неких поступака од раније и чују размишљања и ставове ученика.</p>	<p>Уводна радионица са родитељима се углавном реализује у току редовне наставе, тако да нису сви родитељи у прилици да дођу.</p> <p>Често се не поклапају виђења и коментари са радионице са реалним ситуацијама.</p> <p>Свим темама недостаје неки закључак од стране стручњака (психолога) или аутора ових прича, јер свако од нас има лични доживљај ситуације.</p> <p>Недостају препоруке за радионице за препознавање личних осећања, жеља, потреба, као и негативних осећања.</p>
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО – ОДЕЉЕЊЕ/ГРУПА КАО ЗАЈЕДНИЦА	<p>У овој теми су на веома занимљив начин обрађене теме о појму другарства, о подели одговорности у породици, школи и окружењу, моралним дилемама (лаж/крађа), о важности отвореног разговора са родитељима, о потребама и обавезама.</p> <p>Већина ових радионица је реализована у сагледавању једне ситуације из више аспеката (рад у групама, свака група има различит аспект ситуације који представља другим групама кроз плуму).</p>	<p>У тему је потребно увести већи број радионица за јачање компетенција асертивне комуникације.</p> <p>За успешну реализацију потребна је подршка локалне заједнице школи која често изостаје.</p> <p>Исход 2 (<i>Заједно са осталим ученицима учествује у проналажењу особа којима је потребна помоћ, у изради плана и реализацији акције, њеној промоцији и вредновању</i>) није прецизно дефинисан, потребно га је преформулисати да буде јаснији и сензитивнији на припаднике вунерабилних група.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
<p style="text-align: center;">ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – КОМУНИКАЦИЈА И САРАДЊА</p>	<p>Могућност усвајања нових термина.</p> <p>Развија се потреба узајамне бриге и одговорности, као и подстицање волонтерског рада и пружање помоћи.</p> <p>Садржај ових радионица подстиче децу да даље размишљају о томе шта је праведно а шта не, о одговорностима за изборе које су направили, како лични избор утиче на друге, о правилима и да ли деца могу да мењају правила, зашто су потребна правила, о мерама које треба предузети када дође до кршења правила, о разликама у договору и наређивању, о ефектима кажњавања, о институцијама које се брину о потребама и правима грађана.</p>	<p>Потребно је увести садржаје/приче које носе поуку у односу на моралне и етичке вредности.</p> <p>Термин сажаљење је потребно преформулисати.</p> <p>Присутна је недовољна разлика између термина саосећајност и солидарност.</p> <p>У току реализације ове теме, највећа потешкоћа је извести закључак, а не осудити или подржати крађу или лаж из „оправданих разлога”.</p> <p>За реализацију ове теме је потребна детаљна припрема учитеља и велика одговорност када се доносе закључци.</p> <p>Разноврстан садржај у овој теми би био ефикаснији за разумевање када би деца имала прилику да посете неку од институција које се баве заштитом права грађана или потребама грађана.</p>
<p style="text-align: center;">ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ – АКЦИЈА ОДЕЉЕЊА/ГРУПЕ</p>	<p>Значај теме огледа се у практичној примени наученог.</p> <p>Подстицање одговорности, развој критичког мишљења и самовредновања свог рада.</p> <p>Кроз ову тему на годишњем нивоу је могуће реализовати два до три пројекта који би на часовима Грађанског били добро осмишљени и реализовани у договореном временском периоду. У неким активностима је пожељно и присуство родитеља као и подршка локалне заједнице. То може да буде уређење школског дворишта и околине, хуманитарне акције, базари. Кроз ове акције деца могу да уоче повезаност и солидарност свих актера који учествују у њиховом образовању и васпитању, освешћивању о важности очувања животне средине, развијању љубави према естетици – уређен простор где уче и где се друже.</p>	<p>Када се ова тема обрађује, потребна је већа тимска сарадња у школи и подршка окружења (промоција радионица, акција које подржавају активизам, маркетинг) као и материјална подршка.</p> <p>Потребно је велико знање и вештина вођења од стране наставника.</p> <p>Изазовно је реализовати акцију у планираним роковима, а да се испоштују све школске активности (наставне и ненаставне).</p> <p>Њена реализација захтева пажљиво планирање, велику припрему и одговорност. Све то је на учитељу, односно на појединцу.</p>

Испитаници нису идентификовали потребу за премештањем ни једне од тема у неки други разред. Такође, нису идентификовани додатни изазови и проблеми у раду, као ни препоруке које већ нису садржане у сумарном приказу кључних недостатака.

2.1.4. Мишљење учитеља о квалитету Програма наставе и учења за четврти разред

Када је реч о вредновању Програма наставе и учења за четврти разред добијени резултати показују да је просечна оцена квалитета за целокупан програм 3,46, што се може сматрати високом оценом. Детаљнији приказ резултата дат је у Табели 10, при чему је важно нагласити да ниједна тема, ни према једном аспекту процене, није оцењена оценом мањом од 3,33 (на скали од 1 до 4).

Табела 10. Приказ мишљења учитеља о квалитету Програма наставе и учења за IV разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	Просечна оцена
ЉУДСКА ПРАВА (ЈА И ДРУГИ У РАЗЛИЧИТИМ ГРУПАМА)	3,64	3,51	3,44	3,48	3,51
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО (ШКОЛА И ЗАЈЕДНИЦА)	3,38	3,48	3,51	3,45	3,45
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	3,34	3,39	3,60	3,33	3,41
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	3,44	3,48	3,45	3,52	3,47
Просечна оцена	3,45	3,51	3,5	3,44	3,46

Када је реч о кључним предностима и недостацима Програма наставе и учења за овај разред, преовлађују позитивне процене и висока сагласност испитаника. С друге стране, сумарни приказ кључних недостатака указује на поједине могуће правце даљег унапређивања програма иако далеко мањи број испитаника препознаје ту потребу.

Табела 11. Сумарни приказ њредности и недостатака у односу на њојединачне теме Програма насаве и учења за IV разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА (ЈА И ДРУГИ У РАЗЛИЧИТИМ ГРУПАМА)	<p>Тема доприноси формирању одељења као заједнице, у којој свако има своје место, улоге и одговорности.</p>	<p>Недостатак понуде практичних радионица за препознавање личних осећања, жеља, потреба и ослобађање емоција.</p> <p>Недостатак времена за вежбање асертивне комуникације, на шта је потребно ставити акценат.</p>
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО (ШКОЛА И ЗАЈЕДНИЦА)	<p>Прожимање одговорности, безбедности и односа у заједници је веома добро постављено.</p> <p>Школа се промовише као заједница у којој је свако одговоран и равноправан. Ученици се уче конструктивном решавању сукоба, уочавају разлику између насилне и ненасилне комуникације.</p> <p>Веома значајна тема.</p>	<p>Потребно је увести садржаје/приче које „носе поуку” у односу на моралне и етичке вредности.</p>
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	<p>Ученици успешно усвајају правила понашања која доприносе безбедности у школи и школском дворишту, на путу од куће до школе, као и ван школе и у дигиталном окружењу.</p> <p>Посебно је значајно што се ученици упознају са Правилником о безбедности у школи због чега се осећају сигурније у школи и знају коме да се обрате за помоћ.</p> <p>Образовно-васпитна пракса потврђује значај упознавања безбедног и небезбедног понашања на интернету. Ученицима су ове компетенције неопходне.</p>	<p>Потребна је већа подршка окружења и представљање вредности које се промовишу овом темом.</p> <p>Присутан је недостатак појма одговорности што је посебно важно с обзиром на то да и даље постоји неразумевање овог појма међу ученицима.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ (ШКОЛА КАО БЕЗБЕДНО МЕСТО ЗА СВЕ)	У оквиру теме ученици имају прилику да, кроз планирање акције, дају допринос промовисању школе као безбедног места за све.	Када се ова тема обрађује, потребна је већа подршка окружења (промоција радионица, акција које подржавају, активизам, маркетинг). Потребна помоћ ученицима око одабира теме и спровођења акције. Потребна је помоћ и укључивање родитеља, што је често изазовно. Присутан је недостатак ресурса за спровођење „акције”.

Испитаници нису идентификовали потребу за премештањем ни једне од тема у неки други разред. Такође, нису идентификовани додатни изазови и проблеми у раду, као ни препоруке које већ нису садржане у сумарном приказу кључних недостатака.

2.1.4. Мишљење учитеља о квалитету у Програма наставе и учења за четврти разред

Резултати истраживања који се односе на квантитативне процене квалитета Програма наставе и учења за други разред приказане су у Табели 12. Просечна оцена програма у целини, посматрано према свим темама и аспектима процене износи 3,65, што се може сматрати високом оценом. Најниже оцењена тема јесте тема *Демократско друштво – Култура и традиција*, а као најквалитетнија тема издвојена је тема *Процеси у савременом свету – Прекомерна потрошња*. Важно је напоменути да ни једна тема (ни према једном аспекту процене) није добила нижу просечну оцену од 3,41, при чему је највиша могућа оцена била 4.

Табела 12. Приказ мишљења учитеља о квалитету Програма насљаве и учења за IV разред – квантитативна процена у односу на различите аспекти квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	Просечна оцена
ЉУДСКА ПРАВА – ЈА И ДРУГИ НА ПЛАНЕТИ ЗЕМЉИ	3,83	3,59	3,71	3,53	3,66
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО – КУЛТУРА И ТРАДИЦИЈА	3,75	3,46	3,56	3,58	3,58
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – ПРЕКОМЕРНА ПОТРОШЊА	3,75	3,66	3,66	3,81	3,72
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ – ЕКОЛОШКА АКЦИЈА	3,41	3,75	3,61	3,84	3,65
Просечна оцена	3,68	3,61	3,63	3,69	3,65

У наставку следи сумарни табеларни приказ кључних предности и недостатака у односу на појединачне теме. Као и у оквиру претходних разреда првог циклуса основног образовања, доминирају предности уз идентификовање малог броја недостатака и изазова и то у оквиру само две теме, без конкретних препорука за унапређивање програма.

Табела 13. Приказ кључних предности и недостатака у односу на појединачне теме

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА – ЈА И ДРУГИ НА ПЛАНЕТИ ЗЕМЉИ	<p>Очекивани циљеви и исходи који се односе на развијање свести о односу ученика према природи веома су добро постављени.</p> <p>Тема је изузетно значајна, садржаји се могу повезати са Програмом наставе и учења наставног предмета Природа и друштво. Захтеви су примерени и за наставнике и за ученике.</p> <p>Разликовање одговорног и неодговорног понашања људи према животној средини.</p> <p>Развијање свести о одговорности и личном доприносу локалној средини.</p>	<p>Недостатак сарадње школе и локалне заједнице, као и подршке од стране локалне заједнице.</p>
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО – КУЛТУРА И ТРАДИЦИЈА	<p>Укупни садржаји који се односе на културни идентитет веома су релевантни и значајни.</p> <p>У оквиру теме ученици усвајају појмове мултикултуралности и интеркултуралности, истовремено негујући традицију и сопствени културни идентитет.</p> <p>Ученици су већ савладали вештине радионичарског приступа раду, па је лакше реализовати сваку наставну јединицу.</p>	<p>Терминологија која се прожима у оквиру ове теме неприлагођена је узрасту ученика четвртог разреда.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – ПРЕКОМЕРНА ПОТРОШЊА	<p>Тема одговара друштвеним приликама савременог света. Ученици стичу знања о потрошачкој култури, учећи да распознају стварне потребе и прекомерну потрошњу.</p> <p>Тема је адекватна и занимљива ученицима. Омогућава веома добру корелацију са другим предметима.</p> <p>Ученици су већ савладали вештине радионичарског приступа раду, па је лакше реализовати сваку наставну јединицу.</p> <p>Заинтересованост ученика је присутна на високом нивоу.</p> <p>Тема је у потпуности примерена јер ученици тек на овом узрасту могу сами да поставе циљеве и исходе приликом извођења еколошких акција.</p>	<p>За обраду ове теме потребно је испланирати већи број часова.</p>
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ – ЕКОЛОШКА АКЦИЈА	<p>Тема је значајна за развијање еколошке свести и подстицање иницијативе ученика.</p> <p>У спровођење акција могу се укључити и родитељи, али се може и успоставити сарадња са другим школама.</p> <p>Извођење, документовање и промоција акције на нивоу школе.</p>	<p>Недостатак подршке локалне заједнице при реализацији акције.</p>

Евалуативни налази показују да учитељи **не препознају потребу за премештањем неке од тема у неки други разред**, као ни **неопходност круцијалних измена у оквиру овог програма**, те у односу на недостатке који су приказани у оквиру овог поглавља не дају додатне предлоге за његово унапређивање.

2.1.5. Сумарне процене учитеља о квалитету програма предмета Грађанско васпитање за први циклус основног образовања и васпитања

Ради боље прегледности резултата, а спајањем расподеле одговора у категоријама *Уопште се не слажем* и *Углавном се не слажем* и у категоријама *Углавном се слажем* и *У потпуности се слажем*, у две категорије (позитивне и негативне процене), може се закључити да постоји висока сагласност учитеља о квалитету програма Грађанског васпитања за први циклус основне школе, јер:

- Око 90% користи методе и технике рада у ГВ и на другим предметима и око 86% сматра да су циљеви предмета јасни и разумљиви.

- Око 90% учитеља сматра да оно што ученици нижих разреда уче у оквиру предмета подстиче развој њихове личности и представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву. Овакав налаз показује да се, према мишљењу велике већине учитеља, циљеви овог предмета остварују.

- 83% учитеља сматра да су програми ГВ занимљиви за ученике.

Од негативних налаза треба издвојити потребу за бољим уџбеницима и приручницима, с обзиром на то да тек око 65% учитеља сматра да су они квалитетно урађени. Такође, скоро 30% испитаника не сматра да друге колеге уважавају значај Грађанског васпитања. Уколико ову бројку екстраполирамо на читаву популацију наставника у Србији, налаз би се морао додатно нагласити. Ако код самих запослених не постоји идеја о битности Грађанског васпитања, како се онда етос демократије и егалитаризма може пренети на ученике?

Ови евалуативни налази у сагласности су са резултатима који су добијени анализом програма наставе и учења различитих разреда, што говори о доследности испитаника и даје већу вредност резултатима. Евидентно је да учитељи имају конкретне примедбе на квалитет сва четири програма у првом циклусу, што се одразило и на њихове ставове. Највећи проценат испитаника опредељује се за категорију одговора *Углавном се слажем*, што говори о томе да сматрају да предмет има значајну образовно-васпитну вредност, али да постоји простор за унапређивање квалитета програма.

У оквиру исте анкете, испитаници су давали процене о квалитету програма и евалуирали на који начин је могуће унапредити предмет Грађанског васпитања, те давали препоруке о унапређењу програма. Такође, биће дат осврт на потешкоће које отежавају извођење програма Грађанског васпитања.

Графикон 3: Пошешкоће које ошжежавају извођење програма
Грађанској васпийиња

Као највећу препреку, учитељи су навели недостатак наставних средстава и додатних извора за учење, чак 40,1% њих. Следећа препрека, а коју наводи петина њих, јесте број ученика у групи. Остале заступљене препреке представљају неприлагођеност тема узрасту ученика (13,1%) и немотивисаност ученика (11,3%).

Препоруке које се тичу унапређивања Грађанског васпитања могу се видети на *Графикону 4*. Највећи број испитаника изабрао је унапређивање Програма наставе и учења – њих скоро 80%. Половина испитаника нагласила је како је реализација додатних обука за наставни кадар потребна за унапређење овог предмета. Њих 13,6% је навело да је потребна примена другачијег начина оцењивања. Сваки десети је рекао да је потребна промена статуса предмета. С тим у вези, око 35% испитаника су предложили начин на који се оцењивање може променити: 13,6% да буде нумеричко, 18,7% да буде описно и на неки други начин њих 2% (они наводе да би било пожељно пратити ученике у „животним” ситуацијама и видети колико примењују научене принципе у животу, док неколико њих сматра да овај предмет уопште и не треба оцењивати).

Десетина испитаника који су означили „нешто друго” давали су отворене одговоре. Најфреквентнији одговори тичу се промене уџбеника ($f =$). Остали одговори се углавном тичу тога да треба организовати семинаре, обуке и унапредити знања наставника који предају ГВ. На крају, испитаници су се пожалили на мали број часова и на то да ГВ ретко предају наставници са друштвених наука, већ да своју норму испуњавају наставници којима недостају часови, независно од своје професије.

Графикон 4: Препоруке које се шичу унапређивања Грађанској васпийшања

На крају приказа резултата који се односе на први циклус основног образовања, важно је указати на то да су учитељи, у великој већини реализованих фокус група, имали потребу да поред анализе самог квалитета Програма наставе и учења укажу на значај решавања, односно другачијег приступа следећим питањима: процена потребе за изменама актуелног Правилника о врсти стручне спреме наставника који потенцијално могу да предају овај предмет, квалитет иницијалног образовања, квалитет уџбеника и литературе као и адекватност актуелног начина оцењивања. Сви претходно наведени аспекти могу се сматрати кључним предусловима за успешну реализацију овог предмета.

Предлози које дају у односу на наведена питања су следећи:

- **Измена Правилника о врсти стручне спреме наставника Грађанског васпитања.** Предлог је да у првом циклусу ГВ (као обавезни изборни предмет) реализују наставници разредне наставе и психолози и педагози. У другом циклусу – наставници разредне наставе, наставници историје и српског језика и психолози и педагози. У средњој школи предлог је да то буду социолози, наставници друштвено-хуманистичких предмета, политиколози, психолози и педагози. Учесници тврде да у садашњем случају, а посебно у средњим школама где може да предаје наставник било ког предмета, долази до тога да ГВ служи за допуњавање норме наставника а самим тим губи и на квалитету и губи педагошку функцију. Неопходно је да предложени профили имају сертификате о похађаним обукама (са листе).
- **Иницијално образовање и стручно усавршавање наставника Грађанског васпитања.** С обзиром на то да не постоји група, смер на наставничким факултетима где би се школовали наставници Грађанског васпитања, предлог је се уведу департмани на наставничким факултетима за образовање будућих наставника овог предмета. Када је стручно усавршавање у питању, одавно се изгубио континуитет, што значи да учитељи и наставници који предају у последњих неколико година нису били у прилици да прођу одговарајућу обуку. С обзиром на значај и осетљивост теме потребно је да постоје две групе обука и то: *обавезне* – обавезујуће за све предаваче. С обзиром да

Национална асоцијација за наставнике Грађанског васпитања и сараднике већ има акредитоване обуке, предлог је да се оне нађу на списку обука од јавног интереса и буду обавезне за све наставнике који реализују ГВ) и *изборне* (у складу са потребама учесника на различите теме које реализују – комуникација, различитост, грађанска права...).

- **Уџбеници и литература.** Након увођења нових Програма наставе и учења у средње школе боља је и листа препоручене литературе за реализацију овог предмета. Потребно је да се она ажурира а учесници истичу да им је значајан ресурс и препоручена литература која се налази на сајту Националне асоцијације за наставнике Грађанског васпитања и сараднике.
- **Оцењивање.** Предлог је да се уведе тростепена скала и то: веома успешан, успешан и добар.

Наведена питања и предлози такође су изазивали велику пажњу и током претходне евалуације старих програма Грађанског васпитања. Како резултати овог истраживања показују, ова питања и даље су предмет интензивног интересовања, не само учитеља, већ свих носилаца реализације независно од нивоа и врсте образовања о коме говоримо.

3. Приказ резултата упитника о различитим аспектима од значаја за осигурање квалитета програма и реализације Грађанског васпитања – други циклус основног и средње образовање

3.1. Опште процене наставника и професора о квалитету Програма наставе и учења

Као и учитељи и наставници, и професори су одговарали и на сет тврдњи које се односе на генералне процене Програма наставе и учења. Добијени резултати за обе циљне групе испитаника приказани су у Табели 14.

Табела 14: Процене наставника и професора о квалитету Програма наставе и учења за први циклус основног образовања

ЛИСТА ТВРДЊИ	НАСТАВНИЦИ					ПРОФЕСОРИ				
	%					%				
	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Програми ГВ су занимљиви за ученике.	0,8	5,9	63,5	29,8	1,7	1,2	11,1	63,5	23,8	0,4
Програми ГВ су инспиративни за реализатора.	2,4	16,1	50,2	30,2	0,8	1,7	13,3	51,2	33,5	0,8
Захтеви који се постављају пред ученике у настави ГВ нису примерени њиховим могућностима.	17,4	35,4	42,2	4,2	0,8	18,9	33,4	44,4	3,7	0,4
Оно што ученици уче у оквиру ГВ подстиче развој њихове личности.	0,5	5,9	58,7	34,1	0,8	0,3	4,2	54,6	40,1	0,8
Оно што ученици уче у оквиру ГВ представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву.	0,2	6,4	55,5	36,5	1,4	0,1	3,9	58,5	37,0	0,5
Циљеви предмета ГВ су јасни и разумљиви.	1,9	9,9	57,4	29,1	1,7	1,9	9,9	57,4	29,1	1,7

На основу добијених резултата спајањем категорија *Уопште се не слажем* и *Углавном се не слажем* и категорија *Углавном се слажем* и *У потпуности се слажем* у две категорије супротног пола можемо закључити следеће:

- Преко 80% како наставника тако и професора сматра да су програми овог обавезног изборног предмета занимљиви ученицима и да су инспиративни за њих као реализаторе.
- Преко 90% наставника и професора сматра да оно што ученици уче у оквиру предметне наставе, гимназијског и средњег стручног образовања у овом предмету подстиче развој њихове личности и представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву.
- С друге стране, када је реч о томе да ли су захтеви примерени могућностима ученика, мишљења обе групе испитаника су подељена, те показују да се око овог питања отвара највећи простор за унапређивање програма у одговарајућим циклусима изучавања овог предмета.

Добијени евалуативни налази потврђују резултате истраживања добијене приликом критичке анализе квалитета и садржаја Програма наставе и учења. Такође, као што су налази у претходним поглављима већ показали, разлике у мишљењу унутар и између две циљне групе испитаника такође нису значајне.

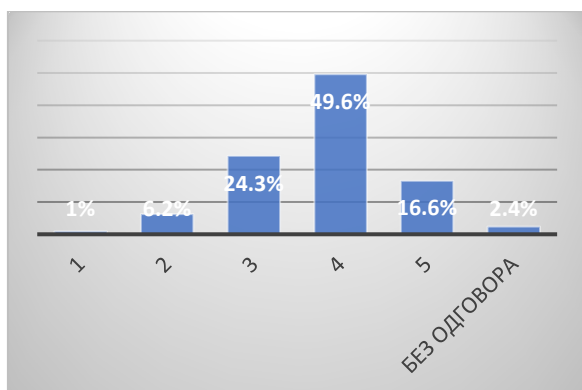
3.2. Самопроцена наставника и професора у односу на прописане компетенције, стандарде квалитета и потребу за стручним усавршавањем

Упитник за наставнике и професоре који реализују наставу Грађанског васпитања подразумевао је њихову општу самопроцену на скали од 1 до 5 (где је 1 – *Уопште нисам компетентан/-а*, а 5 – *Изузетно сам компетентан/-на*) у погледу стручности за квалитетну реализацију овог предмета.

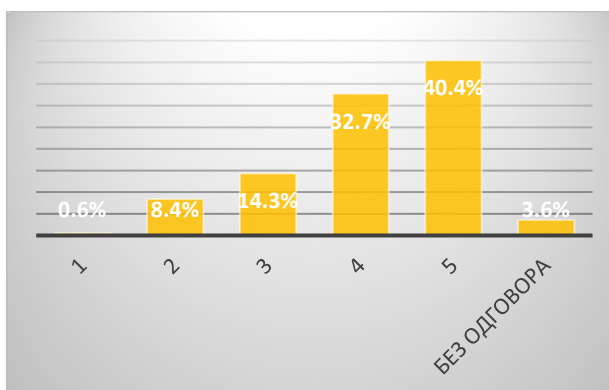
Укупно 90,5% наставника и 87,9% наставника (испитаници који су заокружили оцене 3, 4 или 5) сматрају да су у мањој или већој мери компетентни, на супрот мање од 10% испитаника који не деле овај став.

Добијени резултати графички су приказани у наставку.

Графикон 5: Општа самопроцена стручности наставника за реализацију овог предмета

Графикон 6: Општа самопроцена стручности професора за реализацију овог предмета

Такође, у прилог претходно приказаним резултатима, важно је нагласити и евалуативни налаз да преко 85% обе циљне групе испитаника наводи да је за њих остваривање овог предмета лични избор, а не наметнута обавеза. Ови резултати значајни су како за ефективност и квалитет реализације предмета, тако и за тумачење укупних резултата.

3.3. Самопроцена наставника и професора у односу на развијеност прописаних компетенција

Испитаници су у погледу самопроцене имали задатак и да у односу на листу компетенција процене степен своје стручности. Захтев за самопроцену подразумевао је да у односу на сваку тврдњу тј. компетенцију заокруже одговарајући одговор (где је 1 – *Треба ми много помоћи*, 2 – *Треба ми помоћи*, 3 – *Компетентан/-а сам*, 4 – *Веома сам компетентан/-а*). На основу груписања 29 компетенција у наставку је дат табеларни приказ просечних вредности за три кључне компетенције за обе циљне групе испитаника.

Табела 14: Самопроцена наставника и професора у односу на листу компетенција груписана према три кључне компетенције

КОМПЕТЕНЦИЈЕ		НАСТАВНИЦИ		ПРОФЕСОРИ	
		N	Mean	N	Mean
1	Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.	882	3,34	609	3,46
2	Наставник поседује знања, вештине, ставове и понашање потребне за постизање исхода ГВ.	880	3,25	609	3,19
2а	Разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.	880	3,56	609	3,49
2б	Педагошко-методички је оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.	880	3,39	609	3,21
2в	Професионално се развија у области ОДГД.	880	2,81	609	2,88
3	Наставник утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.	882	3,21	609	3,33

Резултати представљени у Табели 14 показују да највећи број испитаника у просеку сматра да су компетентни тј. да имају развијене све прописане компетенције. Развијеност свих компетенција није усаглашено процењена од стране наставника и од стране професора. Разлике у самопроцени међу компетенцијама нису велике, као ни разлике у проценама две циљне групе испитаника, при чему јесте приметно да су самопроцене професора у односу на наставнике нешто више у оквиру прве и треће компетенције, док су самопроцене наставника више када је реч о другој компетенцији.

У односу на претходно наведено, важно је нагласити и резултате добијене у оквиру упитника, а који показују то да највећи проценат испитаника (укупно 76,4% наставника и 84,3% професора) сматра да им знања и вештине које су стекли у оквиру иницијалног образовања омогућавају да стручно реализују наставу овог предмета.

3.4. Самопроцена наставника и професора у односу на стандарде квалитета у оквиру области Настава и учење и процена квалитета реализације предмета

Следи табеларни приказ самопроцене наставника и професора када је реч о успешности у остваривању стандарда у области квалитета рада школе – Настава и учење. Добијени резултати значајни су за квалитет и ефективност реализације овог предмета, али и за употпуњавање и сагледавање евалуативних налаза о потреби за даљим професионалним развојем наставника и професора.

Табела 15. Самопроцена остварености стандарда квалитета у области Настава и учење

СТАНДАРДИ КВАЛИТЕТА	НАСТАВНИЦИ %					ПРОФЕСОРИ %				
	Неостварен	Остварен у мањој мери	Остварен у већој мери	Остварен у потпуности	Без одговора	Неостварен	Остварен у мањој мери	Остварен у већој мери	Остварен у потпуности	Без одговора
1. Наставник ефикасно управља процесом учења на часу.	0,8	6,3	30,6	61,4	0,9	1,0	5,8	28,4	63,7	1,1
2. Наставник прилагођава рад на часу образовно-васпитним потребама ученика.	3,2	14,5	25,8	55,3	1,2	2,8	16,1	22,6	55,3	1,2
3. Ученици стичу знања, усвајају вредности, развијају вештине и компетенције.	9,3	28,8	20,2	40,8	0,9	8,7	38,4	15,4	36,7	0,8
4. Поступци вредновања су у функцији даљег учења.	0,4	7,6	34,9	55,9	1,2	0,7	9,6	32,9	55,6	1,2
5. Сваки ученик има прилику да буде успешан.	1,1	10,4	33,5	54,2	0,8	0,6	11,0	30,5	57,1	0,8

На основу добијених резултата спајањем категорија *Неостварен* и *Остварен у мањој мери* и категорија *Остварен у већој мери* и *Остварен у потпуности* у две категорије супротног пола можемо закључити следеће: преко 80% испитаника сматра да остварује 1, 2, 4 и 5. стандард, док је оствареност трећег стандарда (Ученици стичу знања, усвајају вредности, развијају вештине и компетенције) најниже процењена.

У наставку следи приказ додатних процена наставника и професора које су значајне за сагледавање квалитета реализације овог предмета и неке од његових кључних карактеристика у педагошко-дидактичком смислу:

- Преко 75% наставника и професора дели мишљење да је време предвиђено за активности у оквиру овог предмета адекватно одмерено, да је овај предмет погодан за индивидуализовани приступ у раду са ученицима као и да се ефекти рада у оквиру овог предмета примећују код већине ученика виших разреда основне и средње школе.
- Мишљења наставника и професора су подељена у погледу тога да ли су активности у оквиру овог предмета сложене за извођење у групи. Ипак, преко 58% обе циљне групе испитаника сматра да нису.
- Преко 60% наставника и професора сматра да овај предмет пружа могућност да се успешно мере остварени резултати рада појединца.

Додатно, посебно важним евалуативним налазима, спрам циљева ове евалуације, могу се сматрати они који се односе на то шта је најважније за унапређивање наставе овог предмета, примарну предност и кључне изазове при његовој реализацији. Добијени резултати представљени су у наставку.

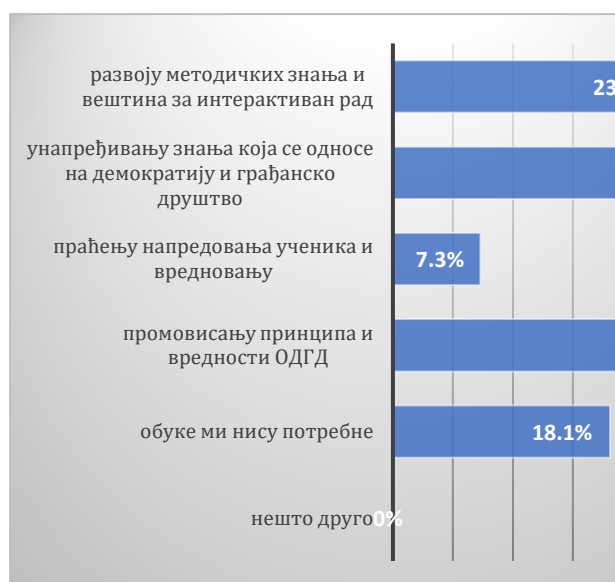
- У оквиру питања *Шта је кључно за унапређивање наставе овог предмета?* испитаницима су понуђени следећи одговори (*унапређивање Програма наставе и учења, реализација додатних обука за наставни кадар, промена статуса предмета – да постане обавезан предмет, повећање фонда часова, примена другачијег начина оцењивања ученика*) као и могућност да сами дају одговор (што нису искористили). Највећи број обе циљне групе испитаника сматра да би наставу овог предмета највише унапредиле додатне обуке за наставни кадар и унапређивање Програма наставе и учења.
- Као највеће задовољство у вези са реализацијом овог предмета готово две трећине испитаника обе циљне групе препознају размену и развијање осећања, мишљења и слободног изражавања. Као другорангиран одговор јавља се *боље упознавање, разумевање и уважавање себе и других*, а на трећем месту је *прилика за решавање проблема из свакодневног живота*. Преостале одговоре који су приказани према добијеном рангу, у погледу кога нема значајних разлика између две групе испитаника, даје далеко мањи број испитаника. Као четврто, пето и шесто рангирани одговор јављају се: *развојем опште културе и културе понашања, васпитањем и неговањем вредности тимским радом и сарадњом и учење кроз активности*. Најниже рангиран одговор је *учење кроз искуство*.
- Међу понуђеним изазовима за успешну реализацију овог предмета (*број ученика у групи, недовољан број часова за програм, недостатак наставних средстава / додатних извора за учење, немогућност остваривања свих циљева и исхода наставе, немотивисаност ученика, неприлагођеност тема узрасту ученика, оцењивање ученика и реализација препоручених метода и техника рада*) наставници и професори су бирали један кључни. Резултати показују да су наставници и професори у великој мери сагласни у мишљењима и у оквиру овог питања. Конкретније, највећи број наставника и професора (преко 45%) сматра да је кључни изазов недостатак наставних средстава, односно додатних извора за учење, као друго

ранжирани одговор (према мишљењу преко 35% испитаника) јавља се немотивисаност ученика, док се нешто више од 25% наставника и професора слаже да је то број ученика у групи.

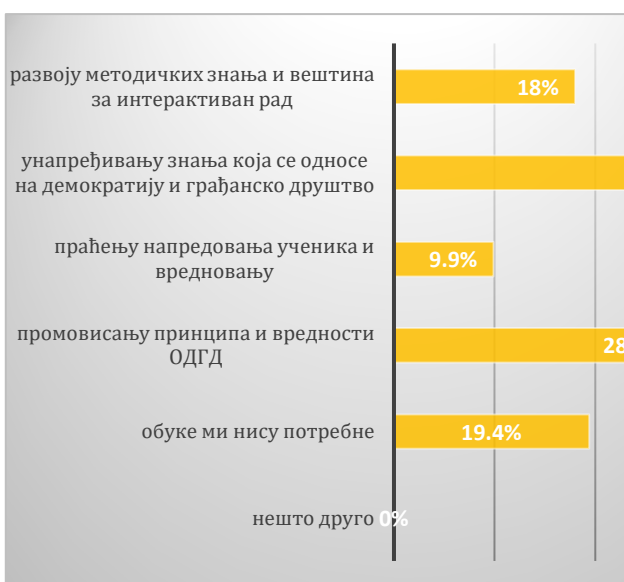
3.5. Процене наставника и професора о потребама за даљим професионалним развојем

Подаци који се односе на примарне потребе за професионалним развојем наставника и професора који предају овај предмет графички су приказани у наставку. Добијени одговори указују на то да нема великих разлика између потребе наставника и професора када је реч о приоритетним обукама, али и то да су њихова мишљења подељена. Ипак, највећи број наставника (26,4%) сматра да им је примарно потребна обука која се односи на промовисање принципа и вредности ОДГД. Као приоритет професора (33,7%) издваја се унапређивање знања која се односе на демократију и грађанско друштво.

Графикон 5: Мишљење наставника о томе на шта, у овом тренутку, њихова обука треба да буде усмерена

Графикон 6: Мишљење професора о томе на шта, у овом тренутку, њихова обука треба да буде усмерена

3.6. Остали евалуативни налази

У наставку је дат приказ додатних евалуативних налаза који се односе на друга значајна питања у вези са реализацијом овог предмета, а од значаја су и у директној и/или индиректној вези са основним циљевима ове евалуације. Реч је о резултатима истраживања који се односе на: мишљење о потреби изучавања овог предмета у првом циклусу основног образовања, став о томе да ли би овај предмет требало да се изучава у свим или само у неким разредима, модел реализације наставе Грађанског васпитања који би био најадекватнији, најадекватнији начин оцењивања у оквиру овог предмета и сл.

Резултате истраживања добијене у оквиру наведених питања приказујемо у наставку.

- Када је реч о процени потребе изучавања предмета Грађанско васпитање, преко 70% наставника и професора дели мишљење да образовање за демократско и грађанско друштво треба да се изучава у свим разредима. С друге стране, постоји одређен проценат наставника (23%) и професора (27%) који нису сагласни са својим колегама.
- У погледу модела реализације овог предмета, преко 65% испитаника дели мишљење да је најадекватнији модел реализације Грађанског васпитања да оно постоји као посебан предмет. Важно је напоменути да далеко мањи број наставника сматра да су одговарајући модели реализације наставе овог предмета *као посебног предмета али и кроз интегрисане програме и садржаје који су заступљени у више наставних планова и програма* (преко 20%) и *реализација ГВ кроз интегрисане програме или теме заступљене у више наставних планова и програма* (10%). Испитаници који су изабрали модел према коме би ГВ требало да се реализује као посебан предмет били су у прилици да даље конкретизују свој одговор. Показало се да највећи број испитаника (преко 60%) сматра да ГВ треба да буде изборни предмет на листи свих изборних предмета у свим разредима, а као други и трећи по фреквентности јављају се одговори – *обавезни предмет у сва четири разреда и изборни предмет само у неким разредима*.
- Када је реч о најадекватнијем начину оцењивања ученика у оквиру предмета Грађанско васпитање мишљења су подељена. Највећи проценат наставника и професора (преко 40%) сагласан је да је постојећи начин најадекватнији. Око 35% наставника и професора сматра да би бољи начин оцењивања било описно оцењивање, а преко 25% њих нумеричко.

У оквиру листе тврдњи које су се односиле на процене различитих аспеката овог предмета, учитељи су, између осталог, процењивали и следећа важна питања:

- Када је реч о условима за квалитетно остваривање циљева и исхода предмета ГВ, највећа сагласност испитаника присутна је у погледу процене да ли је један час недељно довољан за остваривање циљева и исхода предмета ГВ. Преко две трећине испитаника сматра да је реч о адекватном фонду часова.
- Квалитет уџбеника и приручника које ученици користе у настави овог предмета показују да око 70% наставника и професора сматра да они нису довољно квалитетни.
- Када је реч о приручницима које користе они сами, процене наставника су нешто позитивније у односу на професоре. Око 65% наставника сматра да они јесу квалитетни, док то мишљење дели 53% професора.
- Процена услова за реализацију предвиђених активности изазвала је скоро подељена мишљења обе групе испитаника, па тако око 40% обе групе испитаника сматра да они нису адекватни у довољној мери.

4. Приказ и анализа резултата истраживања за други циклус основног образовања

4.1. Мишљење наставника о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање за други циклус основног образовања

У оквиру овог поглавља представљени су евалуативни налази који се односе на процене квалитета Програма наставе и учења за Грађанско васпитање за други циклус основног образовања. Како је при евалуацији примењен исти методолошки приступ као и за први циклус, добијени резултати биће приказани на исти начин према појединачним разредима.

Укупни евалуативни налази представљени у овом поглављу, такође, резултат су сумације укупних продуката добијених у оквиру 17 реализованих фокус група (по једна фокус група⁴ са наставницима са територије сваке од школских управа).

4.1.1. Мишљење наставника о квалитету у Програма наставе и учења за пет и разред

Почетна активност у оквиру критичке анализе садржаја Програма наставе и учења показала је да наставници сваку од тема вреднују оценама које се у просеку крећу у интервалу од 3,40 до 3,71. Програм у целини је најбоље оцењен у односу на критеријум важност за постизање циљева предмета, док је најнижа оцена присутна код процене колико је овај програм занимљив за ученике. Просечна оцена за цео програм петог разреда износи 3,46 – што се може сматрати високом оценом.

Табела 16. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за V разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЉУДСКА ПРАВА	3,50	3,17	3,46	3,83	3,49
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	3,47	3,25	3,33	3,83	3,45
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	3,50	3,45	3,50	3,67	3,53
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	3,54	3,25	3,33	3,51	3,40
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,50	3,28	3,40	3,71	3,46

У наставку су сумарно приказане кључне предности и недостаци према свакој од тема. Посматрано у складу са претходно представљеним квантитативним резултатима, резултати приказани у Табели 17 пружају целовитију слику наставничких процена квалитета програма.

⁴ Број наставника који су учествовали у појединачним фокус групама, варира у зависности од школске управе и креће се у интервалу од 12 до 25.

Табела 17. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма насљаве и учења за V разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА	<p>Тема је у потпуности адекватна.</p> <p>Тема је значајна.</p> <p>Тема је релевантна и прилагођена узрасту.</p> <p>Исходи су релевантни и добро постављени.</p> <p>Почетак теме (уводни часови – формирање радионичарске групе и тимски рад).</p> <p>Широке могућности за реализацију градива.</p>	<p>Превелики акценат је на правима, иако је то веома значајно, али је потребан аспект који се односи на обавезе.</p> <p>Ученици овог узраста већ доста знају о правима.</p> <p>Превелик број часова, тема им брзо постане досадна.</p> <p>Ученици често отежано повезују своје потребе са правима грађана.</p> <p>Градиво је сувопарно и недовољно занимљиво за ученике.</p> <p>Долази до преклапања, односно понављања садржаја из првог циклуса.</p> <p>Захтеви за ученике нису јасно дефинисани.</p> <p>Потребно је додатно упутство за организацију рада, као и друге важне аспекте.</p> <p>Потребан је додатни материјал за наставнике.</p> <p>Потребно је више радионица и садржаја за ову тему.</p> <p>Део од Конвенције до Моје заједнице непримерен узрасту – прерано и преапстрактно.</p> <p>Превише обиман и неразумљив речник нових појмова.</p> <p>Мале групе ученика састављене из више одељења – ученицима је потребно више времена да се упознају и да се створи кохезија на нивоу групе.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	<p>Тема има веома добре садржаје који се односе на демократију, одговорност, сличности и разлике и културу (прилагођавање новој средини у новом друштву).</p> <p>Најзначајније је то што кроз ову тему ученици препознају правила у заједници, поштују их и примењују.</p> <p>Исходи су релевантни и добро постављени.</p> <p>Покретање иницијативе за доношење одлука које се тичу додатних активности у школи и одлука на нивоу одељења.</p> <p>Изузетно важна тема која ученицима приближава осећај припадности школи као заједници, што подиже њихов ниво свести о значају очувања школске имовине (а то доприноси смањењу испољавања насиља у школи).</p> <p>Ученицима се посебно допада садржај о идентитету, стереотипима и предрасудама.</p> <p>Упознавање са значајем демократског одлучивања.</p>	<p>Наставници су мишљења да део ове теме могу изучавати у шестом разреду (уместо гласање консензуса).</p> <p>Препорука је да се стереотипи и предрасуде обрађују од шестог разреда.</p>
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	<p>Захтеви који се постављају пред ученике су реални и оствариви.</p> <p>Благовремено отварање теме и постепено увођење у материју.</p> <p>Кључна предност је упознавање са врстама насиља.</p> <p>Тема је веома релевантна.</p> <p>Садржаји су веома добро конципирани, јер се пуно пажње посвећује конструктивном решавању проблема на конкретним животним примерима и том приликом ученици су веома активни, заинтересовани и знатижељни.</p> <p>Значајно је што тема пружа могућност освешћивања себе.</p>	<p>Упркос релевантности теме, боље је бавити се њом у VII разреду.</p> <p>Више пажње би требало да се посвети дискриминацији и толеранцији.</p> <p>Потребне су нове теме у оквиру ове области.</p> <p>Присутан је недостатак уџбеника, литературе, приручника.</p> <p>Поједини садржаји су апстрактни деци као на пример: Ставови о моћи и Тражимо закон за...</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	<p>Спровођење акције од стране ученика је веома ефективен приступ.</p> <p>Ученицима су теме интересантне, воле да буду питани и учествују у решавању проблема.</p> <p>Садржај је применљив у свакодневном животу.</p> <p>Садржај је у великој мери у корелацији са посебним програмима (ЧОС, Тим за насиље, Ученички парламент).</p>	<p>Недовољна дивергенција информација на нивоу групе, зато што је мала (7 ученика у групи).</p> <p>Недовољан број часова. Један час недељно није довољан за дубље разумевање овог дела градива.</p> <p>Ученици често немају добру процену колико им треба времена за коју активност. Акције које су после школе које дуго трају могу деморалисати ученике.</p> <p>Потребна је већа зрелост ученика како би се остварили циљеви ове теме.</p> <p>Није изражена воља заједнице за сарадњом.</p> <p>План акције ипак потиче већим делом од наставника.</p> <p>Недостају материјални ресурси за остваривање акције, због чега се не може извести у пуном обиму и потенцијалу, што доводи до разочарања ученика.</p> <p>Треба увести друге наставне јединице у оквиру теме.</p>

Када је реч о **потреби за премештањем тема у неки други разред** наставници у оквиру три од 17 група идентификују ову потребу. Три групе наставника деле мишљење да је садржаје друге и треће теме у програму потребно изучавати од седмог разреда, док једна група дели мишљење да су садржаји друге и треће теме примеренији наредном разреду.

Додатне препоруке за унапређивање програма односе се на потребу за бољим разграничењем наставних садржаја по разредима у оквиру другог циклуса основног образовања. Идентификована је и потреба за унапређивањем садржаја приручника и понуде већег броја радионица (такође према мишљењу три групе испитаника). Као недостатак општег типа наводи се недостатак времена и предлаже се да постоји блок-настава како би радионице и укупан процес наставе и учења у оквиру овог предмета био ефикаснији и сврсисходнији. Потребу за овом променом, која се односи на укупан садржај програма, деле представници испитаника у оквиру три школске управе.

4.1.2. Мишљење наставника о квалитету у Програма наставе и учења за шест и разред

У Табели 18 представљени су квантитативни резултати који се односе на процене квалитета Програма наставе и учења тј. појединачних тема према четири различита аспекта процене. Генерално посматрано, може се закључити да већина наставника сматра да су све теме у оквиру програма за овај разред веома или у потпуности примерене узрасту, занимљиве за ученике, садржајно адекватне и важне за постизање прописаних и очекиваних циљева. На овакав закључак упућују следећи квантитативни показатељи – просечне оцене према појединачним аспектима за све теме крећу се од 2,98 до 3,41, док укупна просечна оцена квалитета програма износи 3,16. Укупне квантитативне процене указују на доминантно задовољство квалитетом Програма наставе и учења.

Табела 18. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за VI разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЉУДСКА ПРАВА	3,00	2,93	3,25	3,10	3,07
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	2,98	3,10	3,00	2,84	2,98
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	3,33	3,40	3,36	3,57	3,41
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	3,14	3,20	3,10	3,30	3,18
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,11	3,15	3,18	3,20	3,16

Након процењивања Програма наставе и учења према различитим аспектима процене, наставници су имали задатак да за сваку тему у оквиру програма наведу кључне предности и недостатке. Сумирани одговори наставника приказани су у Табели 19. Добијени резултати показују да су наставници, у просеку, за сваку тему издвојили већи број предности, него недостатака, што јесте у складу са њиховим претходно представљеним квантитативним проценама. Ипак, за сваку тему идентификовани су и одређени недостаци.

Табела 19. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за VI разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА	<p>Веома добро постављени циљеви и исходи који оспособљавају ученике да уоче и препознају проблеме, али и да их решавају на начин који не вређа и не крши туђа права.</p> <p>Надограђује се знање које су стекли у V разреду.</p> <p>Нови термин за њих је инклузија и подстиче развој емпатије, пружа могућност комбиновања различитих наставних техника и материјала.</p> <p>Корелација са другим наставним предметима.</p> <p>Низ примера из свакодневног живота (нарочито из области инклузије).</p> <p>Релевантна за живот ученика.</p>	<p>Ученицима често не буде интересантна област, па је наставнику потребна додатна помоћ у реализацији часа у виду кратких филмова и других помагала.</p> <p>Када се задаје неки домаћи задатак, то се тешко уради, па је потребно све то урадити на часу.</p> <p>Потребно мало поједноставити наставне теме.</p> <p>Након пет година учења о правима, садржаји им постају познати и губе мотивацију да размишљају на тему права.</p> <p>Нема пуно видео-материјала и другог подстицајног материјала прилагођеног овом узрасту.</p> <p>Долази до понављања садржаја.</p> <p>Садржај је превише усмерен ка правима, а премало ка обавезама и вредностима.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	<p>Целокупна тема је веома значајна.</p> <p>Тема је у потпуности адекватна.</p> <p>Квалитетни садржаји који се односе на демократију, демократске одлуке и вредност грађанина.</p>	<p>Део садржаја није примерен узрасту: власт, нивои власти, процедуре које регулишу живот у заједници – збуњује их и не разумеју је баш најбоље.</p> <p>Потребно је смањити градиво, додати више практичних примера, вежби или радионица.</p> <p>Власт, подела власти, нивои власти су апстрактни и неинтересантни садржаји за овај узраст.</p> <p>У оквиру теме има доста непознатих термина.</p> <p>Наставници сматрају да за ову тему треба предвидети већи број часова.</p>
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	<p>Садржаји су веома добро конципирани.</p> <p>Тема је важна и блиска ученицима.</p> <p>Посебно је значајно што се велика пажња посвећује позитивном коришћењу интернета.</p>	<p>Потребно је повећати број радионица.</p>
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	<p>Заинтересованост ученика на високом нивоу, јер у оквиру ове теме раде на реализацији истраживачких задатака.</p> <p>Развијање ученичког активизма који је важан за њихов живот у заједници, као и за међуљудске односе и треба да остане у Програму наставе и учења.</p>	<p>Потребно је додати вредности како би се појам ставова формирао на прави начин.</p> <p>Тема је преопширна за овај узраст те би било добро смањити број наставних јединица.</p>

У наставку су приказани резултати који се односе на **идентификоване потребе за премештањем одређених тема у други разред**. Оваква потреба односи се на само једну тему – Демократско друштво. Према мишљењу две групе испитаника, адекватније би било да се ова тема премести у седми разред. У односу на овај предлог, представници друге две групе сматрају да није потребно преместити целу тему у седми разред, већ садржај који се односи на власт, док је за садржаје који се односе на право на очување породичног, националног и верског идентитета и припадајуће одговорности препоручено пребацивање у осми разред. Такође, према мишљењу једне групе, власт и ученичку партиципацију потребно је вратити у седми разред као што је било и пре последње ревизије програма.

Када је реч о **предлозима за унапређивање програма**, поред наведених у оквиру приказа кључних недостатака, наставници дају препоруке општег типа. Конкретније, према мишљењу три групе испитаника, унапређивању ефикасности Програма наставе и учења у овом (али и другим разредима) допринела би:

- стандардизација описног оцењивања на три нивоа,
- мањи број ученика у групи,
- боља опремљеност кабинета,
- боља опремљеност и већа употреба дигиталних технологија у његовој реализацији као и
- реализација садржаја која се у већој мери одвија кроз игровне активности, видео-материјале, форум театар и сл.

4.1.3. Мишљење наставника о квалитету у Програма наставе и учења за седми разред

Резултати добијени вредновањем тема према различитим аспектима процене показују да је програм за седми разред високо вреднован од стране представника реализатора овог предмета, те да они доминантно сматрају да је реч о скупу тема које су примерене узрасту, занимљиве за ученике, садржајно адекватне и важне за постизање прописаних и очекиваних циљева и исхода. Просечне оцене према аспектима крећу се у интервалу од 3,24 до 3,62, док општа оцена износи 3,43.

Табела 20. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за VII разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЉУДСКА ПРАВА	3,83	3,17	3,67	3,83	3,62
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	2,83	2,83	3,17	3,67	3,12
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	3,87	3,50	3,83	3,54	3,67
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	3,25	3,43	3,15	3,45	3,32
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,44	3,24	3,45	3,62	3,43

У Табели 21 сумарно су приказане кључне идентификоване предности и недостаци према свим темама.

Табела 21. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за VII разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА	<p>Ученици се оспособљавају да препознају и опишу везу између права појединаца и општег добра, да разликују појмове право и правда, да не угрожавају друге и њихова права.</p> <p>Стечено знање је врло применљиво.</p> <p>Пружа могућност примене форум театра, дебата, радионица, чиме се подтиче ефективност наученог.</p>	<p>Ученици се по седми пут од уласка у образовни систем упознају и подсећају на људска права загарантована конвенцијама и законима, а многе појмове су већ усвојили, што им тему чини недовољно занимљивом.</p> <p>Потребно је проширити број наставних јединица.</p> <p>Садржај је потребно учинити занимљивијим, као и начин на који се теми приступа, како ученици не би изгубили интересовање и како би успешно надоградили раније стечена знања.</p> <p>У исходима је потребно навести обавезе и одговорности које иду уз права.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	<p>Ученици се постепено уводе у појмове демократског друштва, уче се да на аргументован начин износе своје ставове, уз коришћење информација из различитих извора.</p> <p>Значајна је за остваривање исхода предмета.</p> <p>Релевантна је за будући живот ученика.</p>	<p>Неразумевање терминологије.</p> <p>Неприлагођеност материје узрасним карактеристикама ученика (тема није за основну школу).</p> <p>Ова тема обухвата садржаје који су захтевни и у одређеној мери апстрактни (политичке странке, Народна скупштина, народни посланици, посланичке групе, процедуре у раду Народне скупштине, предлагање и доношење закона).</p> <p>Тема је неадекватна за узраст јер је приметан проблем у поимању и разумевању система и функционисања политичке власти.</p> <p>Иако је занимљива деци, велики број ученика не постиже суштинско неразумевање.</p> <p>Присутан је мањак видео-материјала који показују добре симулације функционисања Народне скупштине.</p> <p>Потребно је направити видео-материјале за радионице како би се исходи у потпуности и недвосмислено остваривали.</p>
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	<p>Ученици развијају осећај припадности групи и препознају односе у вршњачкој групи, утицај групе на појединца и вршњачки притисак, уче да поставе границе.</p>	<p>Тема је неприлагођена за узраст. Више су били заинтересовани за тему волонтеризам, која је изостављена.</p> <p>Више пажње посветити важности неговања односа у вршњачкој групи.</p> <p>Садржај је превише рашчлањен.</p> <p>Непотребна је тема „Понашање људи у маси и угроженост права појединца”.</p>
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	<p>Обучавање ученика за учествовање у дебатама.</p> <p>Кроз симулацију Народне скупштине, ученици се упознају са појмовима дебате, гласања и формирања група.</p> <p>Тема је врло блиска ученицима.</p> <p>Највећу заинтересованост ученици показују код садржаја који се односе на групе, конформизам и притисак.</p> <p>Омогућава стицање животних знања и вештина.</p> <p>Тема подстиче освешћивање да свака промена у друштву креће „нижом побуном”.</p>	<p>Није у потпуности примерена узрасту.</p> <p>Садржаји су интересантни малом броју ученика.</p> <p>Захтеви за наставника су превисоки.</p>

У наставку следе резултати који се односе на **идентификоване потребе за премештањем одређених тема у други разред**. Према мишљењу четири групе испитаника, теме као што су политичке партије, скупштина и већина тема које се тичу власти не треба да буду у програму Грађанског васпитања у основној школи, већ их треба пребацити у наредни циклус образовања. Како се у одговорима прецизира интересовање ученика у овом узрасту, она нису усмерена на садржаје који су предвиђени овим темама, а сами садржаји се процењују као превише апстрактни, са доста сложене терминологије. Исти број група испитаника сматра да је укупан садржај теме Демократско друштво потребно преместити у осми разред. За преостале три теме постоји сагласност испитаника да су позициониране у одговарајући разред.

Испитаници не наводе **додатне предлоге за унапређивање програма** у односу на коментаре и предлоге који су већ приказани у кључним недостацима.

4.1.4. Мишљење наставника о квалитету у Програма наставе и учења за осми разред

На основу резултата представљених у Табели 22 може се закључити да већина наставника високо вреднује Програм наставе и учења Грађанског васпитања за осми разред. Општа оцена програма износи 3,45, док су теме по различитим аспектима процене оцењене у интервалу од 3,25 до 3,67.

Табела 22. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за VIII разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЉУДСКА ПРАВА	3,46	3,14	3,46	3,83	3,47
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	3,48	3,15	3,23	3,73	3,39
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	3,51	3,45	3,50	3,63	3,52
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	3,54	3,25	3,33	3,51	3,41
Просечна оцена	3,50	3,25	3,38	3,67	3,45

Кад је реч о предностима и недостацима сваке од тема предвиђених програмом у односу на њихов значај, садржај, обим, захтеве који се постављају пред ученике и наставнике, организацију рада и друге важне аспекте добијени евалуативни налази сумарно су представљени у *Табели 23*.

Табела 23. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за VIII разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА	<p>Веома добро постављени циљеви и исходи који се односе на развијање свести о сукобима, и ненасилно решавање сукоба.</p> <p>Одлична и занимљива тема.</p> <p>Све теме у осмом разреду, по значају, садржини и обиму апсолутно су прилагођене ученицима осмог разреда.</p> <p>Ученицима је градиво у оквиру ове теме занимљиво и највећи део њих показује знатно интересовање за рад и активно учествовање у раду.</p> <p>Кључни појмови ове области су: ксенофобија, расизам, антисемитизам, антициганизам. С обзиром на узраст ученика и знања која су стекли у оквиру Грађанског васпитања и пратећи електронске и штампане медије, ученици могу самостално да проналазе примере тих појава у свакодневном животу.</p> <p>Предност ове прве теме је у томе што код ученика овог узраста почиње да јача осећај патриотизма који често може да се каналише у погрешном правцу. Национални осећај се често идентификује са навијачком љубављу према националном тиму, па самим тим и са осталим обичајима као што су често навијачки расизам и мржња. Осветљавање ових разлика између праве љубави према отаџбини, нацији и погрешног национализма који се заснива на мржњи према другим нацијама, ксенофобији помаже да се развије осећај за исправно и погрешно.</p> <p>Заинтересованост за ову тему је веома велика и лако се повезује са практичним животом.</p> <p>Ова тема веома је значајна јер у Републици Србији живи више нација различитих култура и религија. Извесно утиче на побољшање међунационалних и међуљудских односа уопште.</p> <p>Садржаји су прилагођени и наставницима и Ученицима и практично су примењиви.</p> <p>Тема развија разумевање, прихватање и осећај да је лепота у различитости.</p>	<p>Велики обим и мали број часова за реализацију.</p> <p>Потребно је јасније дефинисање захтева и за ученике и за наставнике, прецизније дефинисање организације рада.</p> <p>Недостатак конкретног уџбеника.</p> <p>Недостатак примене наученог у реалним оквирима – недостатак реалних сусрета и комуникације са културно различитим групама.</p> <p>Потребно је веће задржавање на првом делу позитивног изражавања патриотизма и навођења примера из националне историје који уче правој љубави, жртвовању за отаџбину као супротност погрешним ставовима који се заснивају на мржњи према другима.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	<p>Веома је значајна и актуелна.</p> <p>Утиче превентивно на све врсте неправедности и насиља у друштву, па и на родну неправедност.</p> <p>Практична применљивост теме.</p> <p>Развија свест о важности разумевања међу људима без обзира на пол.</p> <p>Ово је тема на коју ученици „најбурније” реагују, коју највише повезују са свакодневним животом.</p>	<p>Тема је веома обимна.</p> <p>Потребно је јасније дефинисање захтева и за ученике и за наставнике, прецизније дефинисање организације рада.</p> <p>Недостатак конкретног уџбеника.</p> <p>Недостатак лежи у реалним животним ситуацијама које оповргавају оно чему учимо децу, а не у самој теми.</p> <p>На тему родне равноправности нема довољно садржаја и слаба је информисаност.</p> <p>Део о родној перспективи при доношењу одлука важних за једну заједницу је далек деци, немају осећај за овај проблем и тешко им га је приближити.</p>
ПРОЦЕСИ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ	<p>Ово је „време медија”, што довољно говори о значају теме.</p> <p>Садржаји које се односе на медије веома су добро конципирани.</p> <p>Доприноси развоју критичког мишљења.</p> <p>Обим, садржај и захтеви су прилагођени и ученицима и наставницима.</p> <p>Практична применљивост садржаја.</p> <p>Корисно је развијање свести о корисном и штетном утицају медија.</p>	<p>Мали број часова за реализацију.</p> <p>Потребна је већа примена дебата и практичног рада.</p> <p>Тема коју деца најтеже прихватају и показују велику незаинтересованост. Једини медиј који је њима интересантан је интернет.</p> <p>Ученици не схватају довољно озбиљно проблем дезинформација и манипулација на телевизији и у новинама. Кодекс новинара. Притисци на новинаре као инструмент ограничавања слободе изражавања – потпуни изостанак одговора у њиховом узрасту.</p> <p>Ученици прихватају садржаје за обраду који су аудио-визуелни, а разговори на тему медија су оскудни јер не промишљају пуно на ту тему.</p> <p>Тема би била ефектнија и примеренија када би више била фокусирана на оно што је блиско искуству ученика. Манипулације на Youtube-у, друштвеним мрежама и слично као ослонац за тему а повезивање са осталим медијима као наставак у ком ће сазнати нешто ново и можда се заинтересовати за будући наставак који треба да уследи у средњој школи.</p> <p>Недостатак конкретног уџбеника.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	<p>Тема је врло значајна јер ученик схвата да је активан члан друштва који има право и може да утиче на друштвена дешавања. Практична применљивост теме. Обим и садржај су прилагођени и ученицима и наставницима. Развијање свести о улози грађана у креирању реалности.</p> <p>Добра идеја за синтезу целокупног садржаја, али је потребна једноставнија и другачија реализација.</p>	<p>Мали број часова за реализацију.</p> <p>Недостаје јасније дефинисање захтева и за ученике и за наставнике, прецизније дефинисање организације рада.</p> <p>Недостатак конкретног уџбеника.</p> <p>Лепо осмишљен завршетак предмета на крају основне школе, али веома тешко остварив у мају када се толико тога дешава осмацима да једноставно немају времена за тако захтеван пројекат.</p>

У прилог генерално позитивној процени Програма наставе и учења у овом разреду говори и евалуативни налаз да наставници **не препознају потребу за премештањем ни једне од тема у неки други разред.**

Поред препорука које су приказане у оквиру кључних недостатака, три групе наставника издвајају и следећу препоруку – у оквиру теме *Људска права* недостају садржаји који се односе на вредности као што су: право на живот у здравој животној средини; право на одржив економски развој; право на рационално коришћење природних и енергетских ресурса; право на спречавање свих облика загађивања животне средине; право на доступност информација о стању животне средине. Потребу за стављањем акцента и на ове садржаје у оквиру првог циклуса образовања у оквиру овог предмета препознају такође три групе испитаника. Како прецизирају, то је неопходно учинити, барем у VIII разреду, а како наводе *било би пожељно уврстити садржаје на ове теме кроз цео други циклус, а пожељно је и у оквиру првог с обзиром на њихову релевантност и значај.*

5. Мишљење професора о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање у средњем образовању

У овом поглављу представљени су сви евалуативни налази који се односе на мишљење професора гимназија и средњих стручних школа о квалитету Програма наставе и учења за Грађанско васпитање. Добијени резултати приказани су на исти начин као и резултати добијени од њихових колега из основних школа.

5.1. Приказ и анализа резултата који се односе на Програм наставе и учења за гимназијско образовање

5.1.1. Мишљење професора Грађанског васпитања о квалитету Програма наставе и учења за први разред

Генерално посматрано, добијени резултати показују да већина наставника сматра да су све теме у оквиру програма за овај разред примерене узрасту, занимљиве за ученике, садржајно адекватне и важне за постизање прописаних и очекиваних циљева предмета. На овакав закључак упућују добијени квантитативни показатељи – просечна оцена према појединачним аспектима за сваку од тема креће се у интервалу од 3,30 до 3,81, док укупна просечна оцена квалитета програма јесте 3,52.

Табела 24. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за I разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЉУДСКА ПРАВА	3,54	3,28	3,46	3,79	3,52
ДЕМОКРАТСКО ДРУШТВО	3,47	3,33	3,48	3,83	3,52
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,75	3,30	3,47	3,81	3,52

У Табели 25 следи приказ кључних процена и недостатака у односу на теме.

Табела 25: Приказ кључних предности и недостатака према темама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
БЕЗБЕДНОСТ МЛАДИХ	<p>Веома је важно и добро што се ученици баве овом темом већ у првом разреду.</p> <p>Ученици препознају ситуације које могу угрозити њихову безбедност у школи, на друштвеним мрежама, улици и сл.</p> <p>Кључно је знање ученика коме треба да се обрате уколико им безбедност буде угрожена.</p> <p>Медијска писменост (селекција примања и слања информација).</p> <p>Садржаји су прилагођени теми, захтевима ученика и наставника.</p> <p>Обим је прилагођен датој теми.</p> <p>Ученици се оспособљавају да препознају различите врсте насиља.</p> <p>Упознају се са адекватним начинима заштите и безбедности на интернету (приватност података, дигитално насиље, могући проблеми, начини реаговања на небезбедне ситуације).</p> <p>Ова тема такође пружа могућности дебате.</p>	<p>Наставницима је ова тема захтевна за модерацију јер ученици отворено показују незадовољство када се говори о штетности друштвених мрежа.</p> <p>Треба предвидети као почетну тему тему Комуникација конфликта, ја, ми и други.</p> <p>У оквиру теме недостају садржаји у вези са моделима ненасилне комуникације.</p> <p>Отежано укључивање у садржај који се односи на Безбедност младих некад и сад.</p> <p>Ученици имају осећај несигурности када је у питању њихова безбедност.</p>
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА	<p>Тема покрива све поре друштвеног живота.</p> <p>Тема је веома значајна, јер ученици стичу знања везана за предности и недостатке глобализације, како мале државе опстају на глобалном нивоу и сл.</p> <p>Садржај је одличан за ову тему.</p> <p>Обим је прилагођен броју предвиђених часова.</p> <p>Захтеви за ученике су прилагођени као и за наставнике.</p> <p>Организација рада кроз истраживачке радове је прилагођена њиховом узрасту.</p> <p>Тема је одлична, прилагођена је узрасту, ученици су активни на часовима, корисна је и занимљива.</p> <p>Одлични материјали.</p> <p>Ученици се оспособљавају да препознају примере глобализације у сопственом окружењу и свакодневном животу.</p> <p>Тема је интересантна и примерена узрасту ученика.</p>	<p>Ученици 4. разреда обрађују ову тему у првом полугодишту из социологије. Било би добро и због корелације са другим предметом и њиховим узрастом да се ова тема премести у 4. разред.</p> <p>Потребно је смањити фонд часова у оквиру ове теме.</p> <p>Облик рада је истраживачки па је неопходно да сваки тим има рачунар/лаптоп у простору у коме се изводи настава.</p> <p>Тема захтева велику стручност наставника.</p> <p>Неке наставне јединице су сувише апстрактне за ученике.</p> <p>Тему би требало поновити и у следећим разредима.</p>

Када је реч о **потреби за премештањем тема у други разред** јављају се два предлога:

- Тема *Безбедност младих* се, према мишљењу учесника две фокус групе, може обрађивати и раније, односно, потребно је бавити се датим садржајима и у основној и у средњој школи (и то не само у оквиру првог разреда).
- Садржаји у оквиру теме *Глобализација* примеренији су узрасту трећег разреда гимназије. Ово мишљење, такође, деле две групе испитаника.

Додатни предлози за **унапређивање програма Грађанског васпитања** су општег карактера и нису директно везани за садржај програма већ су, преовлађујуће, усмерени на сам положај и статус програма:

- потребно је увођење Грађанског васпитања као обавезног предмета;
- препоручује се увођење бројчаног оцењивања да би се схватила озбиљност предмета, као и због редовног похађања наставе;
- потребно је унапредити понуду и обезбедити могућности за професионални развој наставника Грађанског васпитања тако да њихово стручно усавршавање одговара специфичностима предмета;
- предлаже се повећање фонда часова;
- потребно је проширити списак понуђене литературе и извора информација (нпр. већи број видео-садржаја и различитих материјала) што би допринело обогаћивању активности;
- обезбедити повољније услове и ресурсе за рад као и
- створити услове за остваривање предмета у ваншколском простору.

У погледу претходно приказаних предлога који би индиректно допринели унапређивању квалитета и реализације Програма наставе и учења постоји сагласност код 9 од укупно 17 група наставника који су учествовали у фокус групама. Оно што је важно нагласити јесте да ове предлоге носиоци реализације Грађанског васпитања наводе и у оквиру анализа за све преостале разреде у оквиру гимназијског образовања.

5.1.2. Мишљење професора ГВ о квалитет у Програма наставе и учења за други разред

Почетна активност у оквиру критичке анализе садржаја наставних планова и програма показала је да наставници великим делом сматрају да је Програм наставе и учења за други разред гимназије квалитетан тј. у задовољавајућој мери примерен узрасту, занимљив за ученике, да су садржаји адекватни у односу на тему и сл. Распон оцена које су професори давали процењујући теме према различитим аспектима креће се у интервалу од 3,37 до 3,83, док просечна оцена за цео програм овог разреда износи 3,55.

Табела 26. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за II разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
СВИ РАЗЛИЧИТИ, А СВИ ЈЕДНАКИ	3,58	3,31	3,46	3,81	3,54
МЕДИЈИ ЗА ГРАЂАНЕ, ГРАЂАНИ ЗА МЕДИЈЕ	3,51	3,43	3,48	3,85	3,57
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,68	3,37	3,47	3,83	3,55

У Табели 27 следи сумарни приказ навођених предности и недостатака, према свакој од тема у оквиру Програма наставе и учења за други разред. Добијени резултати показују да су професори Грађанског васпитања, обухваћени овим истраживањем, идентификовали низ предности различите природе, а мали број недостатака за обе теме.

Табела 27. Приказ кључних њредности и недосјайака њрема њемама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
СВИ РАЗЛИЧИТИ, А СВИ ЈЕДНАКИ	<p>Ученици у другом разреду су већ довољно одрасли да имају и личног искуства у вези са поштовањем/непоштовањем различитости и равноправности због чега је тема адекватно позиционирана у програму.</p> <p>Рад на овој теми чини ученике толерантнијим на различитости и оснажује их да се изборе да у друштву буду прихваћени такви какви јесу, а по окончању рада на овој теми ученици различитост виде као богатство, а не као препреке.</p> <p>Рад на теми је истраживачки, где се ученицима пружа слобода да према сопственим интересовањима креирају активности унутар оквира који је дат. То подразумева да ће свака група ученика на другачији начин ову тематску целину обрађивати, али важно је да ће сви напредовати у стицању знања, ставова и вредности.</p> <p>Одлична тема, прилагођена узрасту.</p> <p>Веома је лако повезати је са свакодневним животом.</p> <p>Развој емпатије, упознавање са осетљивим друштвеним групама.</p> <p>Тема је изузетно важна и никад није довољно причања о њој. Ова тема носи и дозу „осетљивости”, тако да се мора пазити како се односи према овој теми, нарочито ако има у разреду ученика који би могао да се сврста у неке од „осетљивих” категорија. Иначе, ученицима је ова тема занимљива и увек су разговор и остале активности у вези са овом темом веома успешни.</p>	<p>Одсуство бројчаних оцена чини атмосферу на часовима опуштенијом и уједно је статус предмета нижи. Неки ученици су повучени и нису заинтересовани за сарадњу.</p> <p>Недостатак наставних средстава и потрошног материјала.</p> <p>Потребно је више часова за обраду ове теме.</p>
МЕДИЈИ ЗА ГРАЂАНЕ, ГРАЂАНИ ЗА МЕДИЈЕ	<p>Информација је кисеоник демократије.</p> <p>Предност ове теме је подизање медијске културе, односно развијање критичког односа према деловању медија.</p> <p>Док је у прошлости проблем био како доћи до информација, у 21. веку и са развојем технике и технологије ученици кроз рад на овој теми уочавају проблем како се одбранити од одређених информација, како их селектовати, како направити разлику између оних које су тачне и оних које то нису.</p> <p>Рад на овој теми обезбеђује ученицима не само знање о медијима, већ и знање за медије и да се као одговорни грађани, медијски писмени, успешно „крећу” у огромном медијском простору избегавајући његов негативан утицај и замке манипулације.</p> <p>Рад на теми је истраживачки, где се ученицима пружа слобода да према сопственим интересовањима креирају активности унутар оквира који је дат.</p>	<p>Одсуство бројчаних оцена чини атмосферу на часовима опуштенијом и уједно је статус предмета нижи.</p> <p>Неки ученици су повучени и нису заинтересовани за сарадњу.</p> <p>Недостатак наставних средстава и потрошног материјала.</p> <p>Потребни су додатни, осавремењени материјали за наставнике.</p> <p>Медији које ученици познају су у већој мери интернет медији.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
	<p>Свака група ученика на другачији начин обрађује ову тематску целину, али сви напредују у стицању знања, ставова и вредности.</p> <p>Ангажована тема.</p> <p>Примерен материјал за узраст.</p> <p>Веома важна тема, посебно због феномена манипулације.</p> <p>Пошто су данашња деца окружена свим врстама медија, ова тема је занимљива за њих. Уједно се може повезати са темом из првог разреда о безбедности младих.</p> <p>Ученици су вољни за разговор и сарадњу.</p>	

Поред тога што професори препознају мали број недостатака Програма наставе и учења за овај разред, они сматрају и то да **ни једну тему из програма овог разреда потребно преместити у неки други разред.**

Као што је и до сада био случај, последњи задатак професора Грађанског васпитања у оквиру анализе Програма наставе и учења подразумевао је да наведу **конкретне препоруке за унапређивање наставног плана и програма** за овај разред. Број препорука је мали и односе се на следеће:

- Укључити теме као што су: болести зависности, породица, генерацијске разлике – узрастне карактеристике, ментално здравље, теме из свакодневног живота.
- Материјале је потребно превести на матерњи језик.
- Потребно је више активности у оквиру групног рада као и прилика за учење кроз игру.
- Треба осавременити радионице и приручнике.
- Програмом је потребно предвидети чешћу употребу филмова у настави.

5.1.3. Мишљење професора ГВ о квалитету Програма наставе и учења за трећи разред

На основу резултата представљених у Табели 28 може се закључити да већина професора високо позитивно вреднује програм Наставе и учења Грађанског васпитања за овај разред гимназије. Општа оцена програма износи 3,28, док су теме по различитим аспектима процене оцењене у интервалу од 3,16 до 3,31.

Табела 28. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за III разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЉУДСКА ПРАВА, ГРАЂАНИ И ДЕМОКРАТИЈА	3,34	3,26	3,11	3,33	3,26
МИР И ПРЕТЊЕ МИРУ	3,28	3,44	3,21	3,25	3,30
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,31	3,35	3,16	3,29	3,28

У наставку су сумарно представљене кључне предности и недостаци према свакој од тема. Посматрано у складу са претходно представљеним квантитативним резултатима, резултати приказани у Табели 29, употпуњују „слику” процена квалитета програма.

Табела 29: Приказ мишљења наставника о предностима и недостацима Програма наставе и учења према темама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЉУДСКА ПРАВА, ГРАЂАНИ И ДЕМОКРАТИЈА	<p>Ученици кроз рад на овој теми схватају да кршење људских права, као домино ефекат, урушава демократију у свим њеним видовима и очавају да се права свих умањују уколико су права једне особе угрожена.</p> <p>Предност ове теме је што се изучава баш у трећој години када већина ученика постају пунолетни грађани.</p> <p>Садржаји у оквиру ове теме подударају се са програмом историје.</p> <p>Тема је изузетно значајна и изазива интересовање код великог броја ученика.</p>	<p>Тема је преобимна.</p> <p>Боље је бавити се овом темом у оквиру завршног разреда.</p> <p>Одсуство бројчаних оцена чини атмосферу на часовима опуштенијом и уједно је статус предмета нижи.</p> <p>Неки ученици су повучени и нису заинтересовани за сарадњу.</p> <p>Недостатак наставних средстава и потрошног материјала.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
МИР И ПРЕТЊЕ МИРУ	<p>Упркос томе што живимо у времену апсолутне доступности информацијама, ученици најчешће и даље мало знају о ратовима, трагедијама, патњама људи и размерама тих патњи, па је изучавање садржаја у овој теми изузетно значајно.</p> <p>Посебно је важно образовање о теми мира које подразумева стицање и развијање различитих значајних знања, ставова и вештина.</p> <p>У том смислу, све што је рађено у оквиру претходних тема налази примену у овој теми.</p> <p>Питање рата и мира директно је повезано и са солидарношћу и волонтеризмом као посебно значајним вредностима којима се поклања адекватна пажња.</p> <p>Рад на теми је истраживачки где се ученицима пружа слобода да према сопственим интересовањима креирају активности унутар оквира који је дат.</p>	<p>Тема је преобимна.</p> <p>Одсуство бројчаних оцена чини атмосферу на часовима опуштенијом и уједно је статус предмета нижи.</p> <p>Неки ученици су повучени и нису заинтересовани за сарадњу.</p> <p>Недостатак наставних средстава и потрошног материјала.</p>

Потреба за премештањем теме у други разред идентификована је од стране две групе испитаника. Према мишљењу обе групе, тема Мир и претње миру требало би да буде премештена у четврти разред. С друге стране, постоји консензус испитаника да је прва тема адекватно позиционирана у односу на разред.

Када је реч о препорукама за унапређивање овог програма, највећи број група испитаника не даје конкретне препоруке, док се у оквиру сваке од две групе јављају следеће:

- Предлог је да се тема *Мир и претње миру* премести у четврти разред, а уместо те теме укључе следеће теме: репродуктивно здравље – сексуално образовање, професионални развој, теме из свакодневног живота.
- Потребно је смањити обим обе теме.

5.1.4. Мишљење професора Грађанског васпитања о квалитету Програма наставе и учења за четврти и разред

У Табели 30 су представљене квантитативне оцене наставних тема према различитим аспектима процене. Добијени резултати показују да већина професора Грађанског васпитања високо вреднује програм овог предмета за завршни разред. Саме теме су по различитим аспектима процене оцењене у интервалу од 3,05 до 3,37, док општа оцена програма износи 3,17.

Табела 30. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за IV разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЕКОНОМСКА И СОЦИЈАЛНА ПРАВА	3,20	3,10	2,98	3,41	3,17
ПРАВО НА ЗДРАВУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	3,11	3,00	3,25	3,33	3,17
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,15	3,05	3,11	3,37	3,17

Према мишљењу испитаника, Програм наставе и учења за овај разред садржи како предности тако и недостатке, при чему у великој мери преовлађују квалитети. Процене професора приказане су у наредној табели.

Табела 31: Приказ мишљења наставника о предностима и недостацима Програма наставе и учења према темама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЕКОНОМСКА И СОЦИЈАЛНА ПРАВА	<p>Значај теме је велики јер се ученици завршне године уводе у свет рада.</p> <p>Садржаји су у потпуности прилагођени теми.</p> <p>Обим и захтеви су прилагођени ученицима и наставницима.</p> <p>Тема је веома важна за ученике.</p> <p>Постоји могућност корелације са предметом Социологија, коју је неопходно користити.</p> <p>Рад на овој теми омогућава добру припрему ученика за свет рада.</p>	<p>Тема није повезана са феноменом глобализације.</p> <p>Преобимна тема.</p> <p>Садржаји ученицима нису у довољној мери занимљиви.</p> <p>Облик рада је истраживачки, па је неопходно да сваки тим има рачунар/лаптоп у простору у коме се изводи настава.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ПРАВО НА ЗДРАВУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	<p>Тема је од великог значаја за ученике.</p> <p>Ученици кроз садржаје ове теме стичу знања да право на здраву животну средину подразумева и обавезу свих нас да је чувамо и побољшамо.</p> <p>Садржаји су прилагођени теми.</p> <p>Обим и захтеви су прилагођени ученицима и наставницима.</p> <p>Тема је веома важна за ученике, постоји могућност корелације са предметом Биологија (садржаји из екологије).</p> <p>Развија свест о значају здравља и менталне хигијене.</p> <p>Ова тема код ученика подиже еколошку свест у локалној средини.</p> <p>Кад живимо у 21. веку, са свим климатским променама које нас окружују, неопходно је развити свест код ученика да ми имамо само једну планету коју морамо чувати не само због нас, него и због поколења која долазе.</p> <p>Могућност разговора са ученицима о важности чистог ваздуха, правилног одлагања смећа, о загађењу вода и сл.</p>	<p>Облик рада је истраживачки, па је неопходно да сваки тим има рачунар/лаптоп у простору у коме се изводи настава.</p> <p>Ову тему би требало уместо глобализације предвидети програмом за друго полугодиште првог разреда.</p> <p>Приметан је недостатак ученичке иницијативе.</p> <p>Тема завређује више пажње у укупном гимназијском програму с обзиром на њену актуелност и значај.</p>

У наставку су приказани предлози професора у погледу **потребе за премештањем одређених тема из овог програма** и односа позиција тема у оквиру овог и других програма у оквиру гимназијског образовања:

- Тему *Право на здраву животну средину* потребно је преместити у први разред (друго полугодиште).
- Тема *Економска и социјална права* треба да остане у четвртом разреду, али само у другом полугодишту.
- Тему *Глобализација* потребно је увести у четврти разред (прво полугодиште).
- Тему *Медијска писменост* треба преместити у 4. разред, а тему *Економска и социјална права* да се премести у 3. разред.
- *Право на здраву животну средину* је тема која би сваке наставне године могла да се обрађује.

Као три предлога за **унапређивање програма** овог разреда јављају се:

- потреба за увођењем теме каријерног вођења;
- потреба за обогаћивањем препоручене литературе, извора и материјала, како би били релевантнији, атрактивнији и изазовнији као и
- препорука да тема *Право на здраву животну средину* буде садржана у програму гимназијског образовања у оквиру сваког разреда.

5.2. Приказ и анализа резултата који се односе на Програме наставе и учења за средње стручно образовање

Ово поглавље садржи приказ укупних резултата о проценама квалитета програма у средњим стручним школама. Евалуативни налази су, као и у оквиру претходних поглавља, приказани према појединачним разредима и темама.

5.2.1. Мишљење професора Грађанског васпитања о квалитету Програма наставе и учења за први разред

На основу резултата представљених у Табели 32 може се закључити да већина професора преовлађујуће високо позитивно вреднује Програм наставе и учења Грађанског васпитања за овај разред. Општа оцена програма износи 3,42, док су теме по различитим аспектима процене оцењене у интервалу од 3,29 до 3,61.

Табела 32. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за I разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ЈА, МИ И ДРУГИ	3,21	3,14	3,48	3,56	3,35
КОМУНИКАЦИЈА У ГРУПИ	3,33	3,45	3,50	3,61	3,47
ОДНОСИ У ГРУПИ/ЗАЈЕДНИЦИ	3,31	3,28	3,54	3,65	3,44
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,28	3,29	3,51	3,61	3,42

Према мишљењу професора Грађанског васпитања, овај програм садржи више предности него недостатака, што је у складу са претходним квантитативним проценама. Анализирајући теме за први разред средње школе испитаници су врло афирмативно говорили о темама и садржајима у оквиру тема које се односе на овај разред користећи речи као што су: *беспрекорно, функционално, добро, примењиво, свеобухватно и сл.*

Кључне предности и недостаци у односу на појединачне теме приказани су у Табели 33.

Табела 33: Приказ мишљења наставника о предностима и недостацима Програма насљаве и учења према темама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ЈА, МИ И ДРУГИ	<p>Увек актуелан садржај којим се утиче на формирање ставова ученика о себи и другима.</p> <p>Садржај је лак за припрему и реализацију.</p> <p>Ученици са задовољством прихватају ову област.</p> <p>Ученици имају могућност стицања бројних значајних компетенција.</p> <p>Ученици се уче толеранцији.</p> <p>Ученици имају могућност да, на њима занимљив начин, упознају себе, своје особине и своје вредности, прихватају различитости, схвате значај и живе са различитостима, што у великој мери доприноси развоју социјалних вештина ученика.</p>	<p>Део садржаја је ученицима већ познат и превазиђен је.</p> <p>Недостају интересантнији и подстицајнији материјали.</p>
КОМУНИКАЦИЈА У ГРУПИ	<p>Тематска целина је актуелна и важна.</p> <p>Тема је у целости прихваћена од стране ученика.</p> <p>То што служи развијању вештина изражавања и аргументованој одбрани сопственог мишљења на јасан и ненасиљан начин.</p> <p>Ученици се уче прихватљивим начинима комуникације са другима, начинима изражавања мишљења и осећања, вештини активног слушања, „неоптужујућих” порука.</p>	<p>Ученици се оспособљавају за комуникацијске вештине, али су радији да коментаришу предложену тему, а иницијативу за покретање дебате ипак препуштају наставнику.</p>
ОДНОСИ У ГРУПИ/ЗАЈЕДНИЦИ	<p>Крајње функционална тема.</p> <p>Ученици схватају значај сарадње, групног рада, рада у тиму.</p> <p>Кроз подстицање на учешће у школским активностима, ученици уче да прихвате одговорност, реше сукобе и постигну договор.</p> <p>Уочавају различите врсте и нивое насиља, упознају се са протоколом поступања у установи у одговору на насиље.</p> <p>Темељна је за живот у заједници.</p> <p>Развија све наведене опште и међупредметне компетенције.</p> <p>Теме из наведене области су прихватљиве и радо праћене код ученика.</p> <p>Нису захтевне, не траже додатна улагања и вишесатну припрему, али се могу посматрати и као изазовне за наставнике, што је добро.</p>	<p>Материјали нису довољно функционални.</p> <p>Део садржаја је ученицима већ познат и превазиђен је.</p>

Према мишљењу професора у првом разреду средњих стручних школа **све теме су адекватно позиционирани и треба да се проучавају баш у овом разреду.**

Када је реч о **предлозима за унапређивање програма** наводе се следећи:

- У оквиру теме *Ја, ми и други* додати више радионица на тему самопоштовања и самопоуздања.
- У оквиру теме *Комуникација* у групу убацити радионице са акцентом на асертивну комуникацију.
- У оквиру теме *Односи у групи/заједници* увести више радионица о ненасилном решавању проблема.
- За реализацију садржаја потребно је повећати фонд часова Грађанског васпитања на два часа недељно.
- Потребно је увести бројчано оцењивање.

Поред наведеног, као и професори гимназија, и професори у средњим стручним школама сматрају да квалитет реализације овог предмета у целини, у оквиру свих, а не само првог разреда, зависи од потребе за следећим изменама:

- увођења Грађанског васпитања као обавезног предмета;
- увођења бројчаног оцењивања да би се схватила озбиљност предмета и редовног похађања наставе;
- обезбеђивања додатног усавршавања за наставнике;
- повећања фонда часова као и
- обезбеђивања повољнијих услова за рад и стварања услова за остваривање предмета у ваншколском простору.

5.2.2. Мишљење професора Грађанског васпитања о квалитету у Програма наставе и учења за други разред

На основу резултата представљених у *Табели 34* може се закључити да је већина професора сагласна у погледу преовлађујуће позитивних процена квалитета Програм наставе и учења за овај разред. Општа оцена програма износи 3,19, док су теме по различитим аспектима процене оцењене у интервалу од 3,16 до 3,37.

Табела 34. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за II разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ПРАВА И ОДГОВОРНОСТИ	3,11	3,00	3,30	3,33	3,18
ПЛАНИРАЊЕ И ИЗВОЂЕЊЕ АКЦИЈЕ	3,25	3,21	2,98	3,41	3,21
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,20	3,16	3,16	3,37	3,19

У наставку следи приказ предности и недостатака према свакој од тема. Резултати приказани у Табели 35 употпуњују квантитативне процене квалитета програма.

Табела 35. Приказ мишљења наставника о вредностима и недостацима Програма наставе и учења према темама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ОСНОВНИ ПОЈМОВИ	<p>Значајно је да се ученици другог разреда уведу у разумевање појма права и упознају са разлозима и врстама међународних докумената, и на та сазнања могу да се надовежу разни садржаји који се раде у наредним разредима.</p> <p>Тема је свеобухватна и релевантна.</p>	<p>Примери за реализацију појединих садржаја радионица (пример Права и закони) нису подстицајни за ученике, те је теже заинтересовати ученике/-це за учешће.</p>
ВРСТЕ ПРАВА И ОДНОСИ МЕЂУ ПРАВИМА	<p>Значајно је да се ученици упознају са садржајем Конвенције о правима детета.</p> <p>Тема је свеобухватна и релевантна.</p>	<p>Ученици нису заинтересовани, не виде сврху, па самим тим и одбијају учешће да по неколико часова групишу и анализирају чланове универзалне декларације, као и да цртају стрипове.</p> <p>Ученицима је тешко да на овом узрасту коментаришу прописе којима се регулишу дечја и људска права.</p>
ПРАВА И ОДГОВОРНОСТИ	<p>Значајно је, на свим узрастима, подстицати развијање свести о личној одговорности за остваривање својих и поштовање права других.</p> <p>Тема је свеобухватна и релевантна.</p>	<p>Ученицима није интересантно и подстицајно да више часова анализирају, на пример, садржај одговорности наставника и одраслих за поштовање дечјих права.</p>
КРШЕЊЕ И ЗАШТИТА ПРАВА	<p>Значајно је код ученика развијати осетљивост за ситуације у којој су права деце угрожена.</p> <p>Тема је свеобухватна и релевантна.</p>	<p>Примери за рад у оквиру садржаја нису у складу са узрастом и интересовањима ученика, није им пријатно на часу када раде на понуђеним примерима.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ПЛАНИРАЊЕ И ИЗВОЂЕЊЕ АКЦИЈА У КОРИСТ ПРАВА ДЕТЕТА	<p>Ставља ученике у позицију да стварно и суштински активно опробају сопствене капацитете и разумевање садржаја, да примене научено.</p> <p>Значајно је подстицати младе да освесте и разумеју сопствене могућности за стварање промена и развијање спремности да се лично ангажују у решавању проблема деце и младих.</p> <p>Посебно је важна реализација научене ученичке одговорности на делу.</p> <p>Значајна прилика за самопотврђивање ученика (развој личних капацитета – лидерских као и рада у тиму).</p> <p>Даје могућност сарадње са УП школе.</p> <p>Захтева обострану припрему (која је и планирана оперативним планом рада од неколико часова), али је изводљива.</p>	<p>Планирање и извођење акција у корист права детета је тешко изводиво у средњој стручној школи, а сама тема/област може да се реализује са дупло мање часова (8), колико је и максимално да се задржи интересовање ученика за реализацију ове области – и то само кроз приказ/презентације групних радова.</p> <p>Слабости се могу идентификовати кроз обострану мотивацију (ученика и наставника) која с временом опада, техничке проблеме, рокове (предуго траје) и остваривање контаката са особама које треба нешто да одобре.</p> <p>Распоред часова који предвиђа да се са по једним часом реализује тема отежава да се одржи елан ученика.</p> <p>Успешност акције је прилично лимитирана ставовима школе према овом предмету.</p>

Професори Грађанског васпитања у средњим школама сматрају да су **све теме позициониране у оквиру одговарајућег разреда**, те не дају препоруке за премештањем тема.

Као предлози за унапређивање овог Програма наставе и учења јављају се следећи:

- Радионице у другом разреду средње школе морају више да се ослањају на проблеме младих.
- Поновити неке радионице из нижих разреда, јер их ученици другачије схватају са сазревањем.
- Ученици 2. разреда средње школе имају потребу да разговарају о својим проблемима, што је недовољно заступљено.
- Уз потребе и права и вредности поновити стереотипе и предрасуде и појачати фокус на Конвенцији о правима детета.
- Градиво је потребно повезати са радом ученичког парламента и конкретним животом школе.
- Размотрити увођење следећих радионица: *Технике за контролу беса, Живот са менталним болестима, Које могу да верујем?, Одбаченост, Насиље у емотивној вези, Неузвраћена љубав, Не, дрога није за мене, Сукоби са родитељима, А шта ће ми школа?, Прави пријатељ ти чува живот, У канџама анорексије, Свет се руши око мене и Виртуелна стварност.*

5.2.3. Мишљење професора Грађанског васпитања о квалитету у Програма наставе и учења за трећи разред

На основу резултата представљених у Табели 36 може се закључити да већина професора високо позитивно вреднује Програм наставе и учења Грађанског васпитања за овај разред. Општа оцена програма износи 3,45, док су теме по различитим аспектима процене оцењене у интервалу од 3,25 до 3,67.

Табела 36. Приказ мишљења наставника о квалитету Програма наставе и учења за III разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ДЕМОКРАТИЈА И ПОЛИТИКА	3,51	3,45	3,50	3,63	3,52
ГРАЂАНИН И ГРАЂАНСКО ДРУШТВО	3,46	3,14	3,46	3,83	3,47
ГРАЂАНСКА И ПОЛИТИЧКА ПРАВА И ПРАВО НА ГРАЂАНСКУ ИНИЦИЈАТИВУ	3,48	3,15	3,23	3,73	3,39
ПЛАНИРАЊЕ КОНКРЕТНИХ АКЦИЈА	3,54	3,25	3,33	3,51	3,41
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,50	3,25	3,38	3,67	3,45

У наставку следи приказ предности и недостатака према свакој од тема. Резултати приказани у Табели 37 употпуњују позитивне квантитативне процене квалитета програма.

Табела 37: Приказ мишљења наставника о вредностима и недостацима Програма наставе и учења према темама

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ДЕМОКРАТИЈА И ПОЛИТИКА	<p>Веома важна тема која никада није довољно обрађена.</p> <p>Тема је значајна јер помаже ученицима да разумеју да је начин доношења одлука једна од важних одлика демократије.</p> <p>Упознавање ученика са факторима који утичу на демократско одлучивање.</p>	<p>Недостаци се односе на незаинтересованост ученика за сам појам политике, неразумевање појма демократије и политике од стране ученика.</p> <p>Мала заинтересованост за рад на садржајима.</p> <p>Потребно је више часова на тему политике и поделе власти.</p> <p>Кључне појмове већ обрађују у оквиру предмета Социологија.</p> <p>Ученици невољно учествују у предвиђеним радним симулацијама.</p> <p>Садржаје треба ревидирати или спојити најважније из садржаја – две у једну радионицу.</p> <p>Садржаји се поклапају са Програмом наставе и учења наставних предмета Социологија, Социологија са правима грађана и Устав и права грађана.</p>
ГРАЂАНИН И ГРАЂАНСКО ДРУШТВО	<p>Обзиром да ученици недовољно често перципирају као грађане у правом и пуном смислу речи, место на којем се обрађује ова тема је у складу са њиховим узрастом и припремом за одговоран живот.</p> <p>За ученике је значајно да се упознају појмовима у оквиру ове теме, како друштво функционише и примере из свакодневног живота у социјалној средини.</p> <p>Значајно је да се ученици упознају са грађанским иницијативама као једним од облика непосредног учешћа грађана у јавним пословима.</p> <p>Важно је да се ученици упознају са структуром и функционисањем Скупштине као једне од институција власти.</p>	<p>Тема је тешко разумљива уколико није остварена сврсисходна корелација са другим предметима.</p> <p>Ученици нису заинтересовани да активно учествују у реализацији садржаја радионица у оквиру ове теме, као и да више часова раде сличан садржај.</p> <p>Радионице Грађани моје општине није могуће реализовати.</p> <p>Тешко се може постићи организована посета институција или организација.</p> <p>Гостовање представника истих такође није могуће обезбедити у време када се часови реализују, као и за часове свих група у којима предајемо у трећем разреду.</p> <p>У оквиру радионице <i>Карактеристике цивилног друштва</i> требало би дати неке нове примере за рад.</p> <p>Потребно је додати неку радионицу у којој се говори и о обавезама грађана, а не само о правима.</p>

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ГРАЂАНСКА И ПОЛИТИЧКА ПРАВА И ПРАВО НА ГРАЂАНСКУ ИНИЦИЈАТИВУ	<p>Свеукупно добро осмишљено.</p> <p>Тема је примерена узрасту и значајна за будући живот ученика.</p>	<p>Као и код претходне теме, превише часова је предвиђено за разраду Грађанске иницијативе.</p> <p>Ученици трећег разреда све задатке за овај садржај могу да ураде за два часа, од предвиђених четири, а толико су и максимално заинтересовани да промишљају о истом садржају и учествују у раду.</p> <p>Упознавање са структуром и функционисањем Скупштине занима их само информативно, али нису заинтересовани за реализацију симулације заседања.</p>
ПЛАНИРАЊЕ КОНКРЕТНИХ АКЦИЈА	<p>Предност је у томе што је могуће планирати и извести конкретну ученичку акцију кроз коју ће потврдити и проверити шта су научили.</p> <p>Исказивање креативности.</p>	<p>Недостатак може бити само уколико се акције не реализују.</p> <p>Као и у другом разреду, планирање и извођење акција у корист права детета је тешко изводљиво у средњој стручној школи, а сама тема/област може да се реализује са дупло мање часова (8), колико је и максимално да се уопште задржи интересовање ученика за реализацију ове области.</p> <p>Урадили смо доста сјајних школских акција, али су оне увек биле реализоване са групом заинтересованих у оквиру школских пројеката. За остале све ученике/групе једино реално је урадити презентације идеја/идејних решења, али и то планирање и припрема презентације не може да траје предвиђених два месеца – ученици трећег разреда све кораке могу да заврше за три до четири часа, колико и траје заинтересованост за рад).</p> <p>Потребна је блок-настава.</p> <p>Акције се изводе самостално, потребно је међупредметно повезивање како би се акција адекватно и у потпуности извела.</p> <p>Ученици нису довољно заинтересовани и довољно амбициозни у остваривању плана.</p>

Евалуативни налази показују да професори Грађанског васпитања у средњим школама **доминантно сматрају да су све теме позиционирани у оквиру одговарајућег разреда**, те само две групе испитаника дају предлог да се трећа тема пребаци у други разред средње школе.

Када је реч о предлозима за унапређивање програма, испитанци имају усаглашен став да је програм за овај разред добро конципиран у целини, а као једну од кључних предности наводе и то да представља добар увод у проучавање предмета Социологија и Устав и права грађана које ученици имају у 3. или 4. разреду средње школе, зависно од смера који су уписали. Поред препорука садржаних у претходно приказаним кључним недостацима, јављају се и следеће препоруке:

- Потребан је нови приручник.
- Потребно је укључити теме као што су Дигитално насиље и Дигитални свет.
- Потребно је укључити тему Медијација – мирно решавање сукоба.

- Било би значајно предвидети укључивање и остваривање сарадње ученика и наставника са невладиним организацијама.

5.2.4. Мишљење професора Грађанског васпитања о квалитету Програма наставе и учења за четврти и разред

Генерално посматрано, може се закључити да већина професора сматра да су све теме у оквиру програма за овај разред веома или у потпуности примерене узрасту, занимљиве за ученике, садржајно адекватне и важне за постизање прописаних и очекиваних циљева. На овакав закључак упућују следећи квантитативни показатељи – просечне оцене према појединачним аспектима за све теме крећу се од 3,25 до 3,73, док укупна просечна оцена квалитета Програма наставе и учења износи 3,46. Укупне квантитативне процене указују на доминантно задовољство квалитетом Програма наставе и учења.

Табела 38. Приказ мишљења професора о квалитету Програма наставе и учења за IV разред – квантитативна процена у односу на различите аспекте квалитета

ТЕМА	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност за постизање циљева предмета	ПРОСЕЧНА ОЦЕНА
ПРАВА И СЛОБОДЕ	3,46	3,14	3,46	3,83	3,47
СВЕТ ИНФОРМАЦИЈА	3,48	3,15	3,23	3,73	3,39
СВЕТ ПРОФЕСИОНАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА И РАДА	3,51	3,45	3,50	3,63	3,52
ПРОСЕЧНА ОЦЕНА	3,48	3,25	3,40	3,73	3,46

Након процењивања Програма наставе и учења према различитим аспектима процене, професори су идентификовали и кључне предности и недостатке. Добијени резултати сумарно су приказани у Табели 39.

Табела 39. Сумарни приказ предности и недостатака у односу на појединачне теме Програма наставе и учења за IV разред

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
ПРАВА И СЛОБОДЕ	<p>Ученици су упознати са Законом о доступности информација од јавног значаја и како он може помоћи сваком од нас.</p> <p>Упознавање ученика са начинима медијске манипулације и значају медијске писмености.</p> <p>Садржај је добро одмерен.</p> <p>Тема је релевантна и интересантна ученицима.</p>	Нису идентификовани.

ТЕМА	КЉУЧНЕ ПРЕДНОСТИ	КЉУЧНИ НЕДОСТАЦИ
СВЕТ ИНФОРМАЦИЈА	<p>Радионице су занимљиве ученицима уз добру припрему за час.</p> <p>У оквиру ове теме је и тема Улога медија у друштву. Има капацитета за развијање медијске писмености и уочавања механизма медијске манипулације.</p> <p>Модел за могућност реаговања грађана у циљу прибављања јавне информације.</p> <p>Ученицима је ова тема увек јако занимљива и атрактивна.</p> <p>Теме из ове области су важан, неизбежан и присутан сегмент у животу појединца.</p>	<p>Много времена одузима припрема за час (медији и новински чланци), преглед емисија и чланака из новина за тај час.</p> <p>Видео-материјал који смо добили пре много година снимљен је лоше и са грешком, не може се пустити ученицима.</p> <p>Тему би требало освежити неким новинама из света.</p> <p>Ученици не прате информативне садржаје (ТВ дневник, кратке вести, дневнополитичке догађаје из земље и света), али се они као задатак могу ставити у употребу да би дали очекивани исход.</p> <p>Тематска област захтева временску и истраживачку припрему наставника, али је тако постављен прави професионални и лични изазов.</p> <p>Препорука како би се област учинила садржајнијом односи се на коришћење друштвених мрежа и савременије тумачење медијских порука.</p>
СВЕТ ПРОФЕСИОНАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА И РАДА	<p>Радионице су занимљиве и применљиве, посебно уз сарадњу психолога из Службе за запошљавање (Национална служба за запошљавање).</p> <p>Користан сет радионица за припрему ученика за креирање сопственог CV-ја.</p> <p>Веома важна тема, свима потребна.</p>	<p>Треба увести обавезну сарадњу са Службом за запошљавање.</p> <p>Треба пуно времена уложити и пронаћи законе о раду из области трговине и економије.</p> <p>Недостаје организован одлазак у саму Службу за запошљавање.</p> <p>Садржаји се поклапају са активностима у оквиру Тима за каријерно вођење и саветовање, услед чега ученици не показују довољну заинтересованост да учествују у овим радионицама на часовима Грађанског васпитања.</p>

Потреба за премештањем **ни једне теме у неки други разред није идентификована од стране ни једне групе испитаника.**

С друге стране, мањи број група испитаника препознаје потребу за унапређивањем програма у оквиру овог разреда. Њихови предлози су приказани у наставку.

- Већина радионица у оквиру *Приручника за наставнике* је веома незанимљива и превазиђена, с обзиром на то да је исти писан пре више од две деценије, тако да садржаји нарочито у вези са медијима морају да се унапреде и прилагоде данашњем времену.
- Неопходна је подршка наставницима, јер теме у вези са медијима захтевају и видео-лекције али и личну дигиталну писменост. На интернету има доста материјала који се може искористити на часовима, а у складу је са наставним јединицама: видео-лекције Новосадске новинарске школе, анимирани филм *Др Спин – лажне вести*, серијал „Моје право” – право на информисање (овај серијал може се искористити у све 4 године јер обрађује различите теме).
- Било би добро да се у оквиру последње теме ученицима дају тестови професионалне оријентације: Тест темперамента, Тест тимских улога, Тест личности, Тест мултипле интелигенције. Такође, једну радионицу посветити и корелацији са наставом психологије и Масловљевом хијерархијом потреба, тј. приказивању пирамиде потреба које се остварују кроз рад и каријеру. Између осталог, када говоримо о запошљавању, ученици треба да решавају и нпр. ПИСА задатак у вези са структуром радно способног становништва тј. на основу понуђеног дијаграма попуњавају табелу.

6. Приказ резултата упитника за ученике основне и средње школе

За потребе овог евалуативног истраживања посебно је конструисан упитник с циљем сагледавања посебно значајне ученичке перспективе о квалитету и реализацији овог предмета. У оквиру овог поглавља приказани су укупни резултати добијени посредством овог упитника.

6.1. Опште задовољство ученика предметом

С циљем процене општег задовољства ученика овим предметом они су били у прилици да се изјасне како доживљавају похађање овог предмета, да дају процену општег задовољства предметом, процене колико су задовољни радом наставника, да наведу да ли ће поново изабрати овај предмет и да ли и зашто би или не би препоручили овај предмет својим вршњацима. У наставку следе кључни евалуативни налази у односу на наведена питања.

- Када је реч о томе како ученици доживљавају овај предмет добијени резултати показују да највећи број ученика има готово подељено мишљење у погледу тога да ли им овај предмет представља задовољство или обавезу која им не представља велико оптерећење. Конкретније, за 40,5% ученика ОШ и 39,6% ученика СШ похађање овог предмета чини задовољство, док за 36,3% ученика ОШ и 39,9% ученика СШ он представља обавезу која им не представља велико оптерећење. С друге стране, мали је проценат оних ученика који га доживљавају као обавезу, али ону која им ствара велико оптерећење (11% ученика ОШ и 15% ученика СШ). Ученици који су изабрали одговор нешто друго дали су синониме за два прво рангирана одговора.
- Задовољство оним што уче у оквиру овог предмета изразило је преко 80% ученика основне и средње школе наводећи да су веома задовољни или задовољни. Оцене 3,2 и 1 даје мање од 10% обе циљне групе ученика. Добијени налаз се може сматрати позитивним и усклађеним са укупним проценама квалитета Програма наставе и учења добијеним од наставника.
- Један од кључних предуслова за успешну реализацију предмета – задовољство радом наставника такође је било предмет процене ученика на петостепеној скали (где 1 означава најнижу, а 5 највишу оцену). Овај значајан аспект за успешну реализацију предмета високо је позитивно процењен. Скоро 90% ученика је веома задовољно или задовољно радом наставника, док нижу оцену од 4 даје мање од 10% испитаника како основне, тако и средње школе.
- Индикативан податак који говори у прилог задовољству ученика овим предметом јесте и тај да би преко 85% обе циљне групе ученика изабрало овај предмет и наредне године, као и да би га преко 90% њих препоручило својим вршњацима. Као примарни разлог за препоруку издваја се занимљив начин рада на часу (око 60% испитаника обе циљне групе). Мали број ученика (мање од 10% испитаника обе циљне групе) који то не би урадили као разлог, пак, најчешће наводе одговор да им се не допада начин рада на часу.

6.2. Процена различитих аспеката квалитета предмета Грађанско васпитање

У наставку су приказани резултати који дају детаљнији увид у опште процене задовољства ученика кроз процене различитих аспеката значајних за квалитетну и ефективну реализацију овог предмета.

Табела 40. Приказ процена ученика ОШ и СШ о различитим аспектима од значаја за успешну реализацију Грађанског васпитања

ЛИСТА ТВРДЊИ	УЧЕНИЦИ ОШ %					УЧЕНИЦИ СШ %				
	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Оно што се учи на часовима Грађанског васпитања је занимљиво.	0,9	5,9	29,3	62,2	1,7	1,2	9,1	65,5	23,9	0,3
Оно што се учи на часовима Грађанског васпитања није тешко за већину ученика.	2,3	15,1	30,8	51,2	0,6	1,7	13,3	33,5	51,2	0,3
Оно што учим из овог предмета могу да применим у свакодневном животу.	10,4	18,2	29,9	41,2	0,3	7,4	17,4	28,1	45,7	0,4
Начин на који наставник Грађанског васпитања држи час је интересантан.	0,7	5,9	34,1	58,8	0,5	0,3	4,2	40,3	54,7	0,5
На часовима Грађанског васпитања сваки ученик има прилику да активно учествује.	0,9	6,4	36,5	53,5	0,7	1,1	4,9	43,5	49,1	0,5
Начин рада на часовима Грађанског васпитања ми је занимљивији него на већини других часова.	1,9	7,4	34,5	55,5	0,7	1,9	9,9	29,1	57,4	1,7
Оно што се учи на часовима Грађанског васпитања треба да буде обавезно за све ученике.	2,3	15,5	40,5	41,0	0,7	1,9	14,4	39,9	42,3	1,5
У школи имамо одговарајуће услове за извођење активности у настави Грађанског васпитања.	8,6	20,5	55,1	15,2	0,6	10,5	24,9	50,2	12,6	0,8
У оквиру часа Грађанског васпитања успевамо да завршимо све започете активности.	1,5	5,9	29,3	62,2	1,1	1,2	9,1	25,0	64,0	0,7
Оно што учимо у Грађанском васпитању позитивно утиче на понашање ученика и на њихове ставове.	1,4	4,9	29,4	63,7	0,6	1,7	3,8	40,4	53,5	0,6

Претходно приказани резултати истраживања могу се сматрати посебно значајним евалуативним налазима. Они показују да између 85% и 90% ученика основне и средње школе позитивно оцењује (одговори *Слажем се* и *У потпуности се слажем*) укупно 8 од 10 претходно приказаних тврдњи, као и да међу ученицима у оквиру ова два циклуса образовања нема значајних разлика у проценама.

Конкретније, наведени проценат испитаника процењује да им је оно што се учи на часовима Грађанског васпитања занимљиво, да градиво није тешко за већину ученика, да наставници овог предмета држе час на интересантан начин, да на часу сваки ученик има прилику да активно учествује. У прилог претходно наведеним проценама иде и процена да је ученицима ОШ и СШ занимљивије на часовима овог предмета у односу на друге предмете. Посебно значајним се може сматрати резултат да 6,3% ученика ОШ и 5,5% ученика СШ сматра да оно што уче у оквиру овог предмета не утиче позитивно на ставове и вредности ученика.

С друге стране, ученици највише простора за унапређивање препознају у погледу примене наученог у свакодневном животу и квалитету услова за реализацију овог предмета, иако код око готово две трећине ученика ОШ и СШ преовладавају позитивне оцене и ових аспеката.

Приказ резултата других евалуативних студија

1. Евалуација обавезних изборних предмета Грађанско васпитање и Верска настава (Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, 2013)

Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања је, на захтев Министарства просвете, науке и технолошког развоја, у 2013. години спровео већ поменуто евалуативно истраживање о предметима Верска настава и Грађанско васпитање. Циљеви истраживања су били усмерени ка идентификовању потреба и смерница за унапређивање програма наставе, уџбеника, приручника и конципирање стручних обука за наставнике. Поред ових резултата, обезбеђени су и додатни евалуативни налази о ширем контексту реализације ових предмета (доживљај предмета од стране наставника и ученика, мишљење о значају изучавања предмета, адекватност постојећег статуса и модела остваривања, кључни правци развоја за унапређивање и друго).

Кључни резултати евалуације предмета Грађанско васпитање: У истраживању је учествовало 695 наставника Грађанског васпитања у основној и средњој школи. Највећи број испитаника позитивно вреднује квалитет наставних програма за све разреде у основној и средњој школи, сматрају да су примерени узрасту, занимљиви за ученике, да садрже адекватне садржаје у односу на задате теме и да су теме важне за постизање очекиваних циљева предмета, али су дали и конкретне предлоге за измене и допуне програма на појединим узрастима. Преко 95% наставника-учесника у истраживању дели недвосмислен став да је образовање за демократију и грађанско друштво потребно и да треба размотрити могућност да добије статус обавезног предмета или да се садржаји искористе за развој различитих програма васпитног рада са ученицима (програм одељењске заједнице и одељењског старешине, програм ученичког парламента, програм корективног рада са ученицима, програм заштите од насиља и др.). Евалуативни налази су потврдили да је потребно осигурати и додатно стручно усавршавање за наставни кадар који на свим нивоима образовања реализује овај предмет.

Кључни резултати евалуације предмета Верска настава: Имајући у виду чињеницу да се за сваку од седам цркава и верских заједница за које је прописан програм Верске наставе остварују различити програми, истраживање је реализовано посебно за сваки од програма Верске наставе у основној и средњој школи.

Квалитетом програма Православног катихизиса за све разреде основне и средње школе бавило се 192 наставника који остварују овај предмет. Програми Православног катихизиса, према мишљењу вероучитеља, имају веома неуједначен квалитет. Видљиве разлике у оценама квалитета објашњавају се разликама у примерености садржаја узрасту ученика, што је повезано са проценама о занимљивости материје. Испитаници указују на потребу преиспитивања позиције одређених тема, јер их, због апстрактности појмова, ученици не разумеју. Највећи број проблема у остваривању програма објашњава се недостацима програма и постојећих уџбеника. У целини гледано, садржај програма Православног катихизиса у основној и средњој школи захтева преиспитивање ради унапређивања постојећих и/или увођења нових садржаја. Овај процес треба да прати и процес побољшања уџбеника, јер наставници имају више примедба на њихов квалитет. Коментари и предлози наставника који су учествовали у овом истраживању могу се сматрати солидном основом на којој треба засновати измене.

Процене 82 наставника Верске наставе осталих шест цркава и верских заједница (Католички вјеронаук, Исламска вјеронаука, Евангеличко-лутерански вјеронаук Словачке евангеличке цркве а.в., Верска настава Реформатско-хришћанске цркве, Верска настава Евангеличке хришћанске цркве и Верска настава Јеврејске заједнице) показују да су програми углавном добри, али да поједини

делови или предвиђене активности отежавају рад наставника, да нису довољно у функцији предмета, да су неинтересантне ученицима или су претешке за одређени узраст. Будући да су ови наставници веома мотивисани и да имају потребно образовање, већину препрека у вези са програмима успевали су да превазиђу. Мотивација ових наставника сигурна је основа за њихов квалитетан професионални развој, а помоћ добијају у сталном стручном усавршавању које се остварује у земљи и иностранству.

2. Евалуација Грађанског васпитања у средњој школи, Т. Цамоња Игњатовић; З. Павловић, К. Дамњановић, А. Бауцал, 2019. године

Доступно на: <https://rfpn.fpn.bg.ac.rs/bitstream/id/515/729.pdf>

Предмет овог истраживања, које је спроведено 2019. године, била је евалуација статуса предмета Грађанско васпитање (у даљем тексту: ГВ) и стицање увида у евентуалне промене статуса кроз поређење са резултатима сличне студије спроведене десет година раније. У истраживању је учествовало 1.073 ученика, 36 наставника и 20 директора из 20 средњих школа са целе територије Србије. Такође, испитани су и ставови опште популације према Грађанском васпитању на репрезентативном узорку од 1.076 пунолетних грађана Србије. Подаци су прикупљени упитницима, а примењена су четири упитника, прилагођена различитим категоријама испитаника: ученицима средњих школа, наставницима ГВ и директорима школа, као и општој популацији.

Неки од кључних резултата говоре да велики број ученика који похађају ГВ недовољно разуме многе аспекте демократског друштва и да је потребно да се унапреде садржаји наставе. С друге стране, ученици су посебно задовољни атмосфером на часовима ГВ коју су описали као пријатељску, опуштену и сарадничку, компетенцијама наставника и чињеницом да имају прилику да изражавају своје мишљење кроз учешће у дебатама и дискусијама на часовима ГВ. Ученици, такође, процењују да су кроз предмет ГВ научили много о темама које се односе на демократију, њихова права и одговорности у школи, али и да су кроз похађање овог предмета унапредили способности аргументованог изношења својих ставова, спремност да се прихвати одговорност, самосталност и проактивност и способност сарадње са другим. На основу анализе резултата предложене су препоруке које се односе на садржај предмета ГВ, на реализацију наставе из ГВ и на статус овог предмета у друштву, образовном систему и непосредној школској средини.

У односу на садржај предмета, препоруке су да садржај ГВ треба да буде иновирани кроз укључивање актуелних друштвено-политичких тема у наставни програм за које млади имају највећа интересовања, као и да је потребно успоставити бољу повезаност са програмима других, сродних предмета. **Што се тиче начина рада**, у наставни програм потребно је укључити у већој мери коришћење интернета и осталих медија као извора информација и појачати активно учешће ученика у настави кроз дебате и критичке дискусије о питањима која су релевантна младима. Било би значајно обезбедити већи простор за иницијативу ученика и њихову партиципацију у функционисању школе и у решавању проблема у локалној заједници, као и обезбедити услове за веће присуство пројектне наставе у ГВ и хуманитарних акција како би се обезбедила веза са свакодневним животом и подржала применљивост знања. **Статус предмета ГВ у друштву**, образовању и школама треба да буде значајно унапређен како би ученици, родитељи и грађани боље разумели његову релевантност и важност. У складу с тим, потребно је размотрити начине на које би се сваком ученику обезбедило да обавезно похађа одређени број година предмет ГВ у основном и средњем образовању и подржала применљивост знања.

3. Проблем концептуализације Грађанског васпитања, З. Аврамовић, 2002, Институт за педагошка истраживања

Доступно на: <https://www.ipisr.org.rs/images/pdf/verska-nastava-2022/.pdf>

У овом раду је приказан преглед облика и анализиран начин остваривања демократског васпитања у европским земљама и у нашој земљи, и дат критички осврт на увођење предмета у систем образовања и васпитања у Србији.

4. Верска настава и Грађанско васпитање у школама у Србији, С. Јоксимовић, С. Максић, М. Ђуришић-Бојановић, Институт за педагошка истраживања, 2003. Доступно на:

<https://www.ipisr.org.rs/istazivacki-projekti/prethodni-projekti/198-verska-nastava>

У овом истраживању испитивано је мишљење родитеља о реализацији Верске наставе и Грађанског васпитања у основним и средњим школама у Србији. Истраживање о начину реализације, ефектима и проблемима у реализацији обавезних изборних предмета Верске наставе и Грађанског васпитања изведено је после прве године и то са родитељима чија су деца похађала ове предмете у првом разреду основне школе и са ученицима првог разреда средње школе, који су такође похађали ове предмете. Узорком су обухваћени родитељи ученика из 12 основних и ученици из 10 средњих школа у Београду и околини и другим градовима и селима у Војводини, централној, западној и јужној Србији.

У периоду од 2001. до 2011. године, на Институту за педагошка истраживања спроведено је више теоријских и емпиријских истраживања која се односе на концептуализацију, програмирање и реализацију наставних предмета Верска настава и Грађанско васпитање у основним и средњим школама у Србији.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Грађанско васпитање, са статусом обавезног изборног предмета, остварује се у нашем образовном систему више од две деценије. Последње, а уједно и прве, измене Програма наставе и учења остварене су sukcesивно од 2018. године, када је почела општа реформа Програма наставе и учења за основну школу и гимназију. Од 2021. године, на снагу су ступили нови програми наставе и учења у свим разредима основне школе и гимназије. Након две године реализације овог предмета препозната је потреба за спровођењем евалуативног истраживања с примарним циљем процене квалитета Програма наставе и учења и идентификовањем потреба за даљим правцима професионалног развоја носилаца реализације овог предмета. Двогодишња реализација предмета, у складу са иновираним програмима наставе и учења, представља довољан период за сагледавање њиховог квалитета на основу искуства примене у практичним оквирима, те за последичне процене потребе за даљим правцима професионалног развоја учитеља, наставника и професора који предају овај предмет. Поред наведеног, прикупљени су и додатни евалуативни налази од значаја за процену и осигурање квалитета реализације овог посебно значајног предмета који између својих бројних значајних циљева, на најопштијем нивоу, уједно представља изузетно важну допуну васпитне функције школе.

Посебну пажњу потребно је посветити резултатима који се односе на критичку анализу садржаја Програма наставе и учења. Без обзира на ниво образовања о коме говоримо, добијени резултати показали су да највећи број испитаника сматра да су програми, независно од нивоа образовања и самих разреда, највећим делом примерени узрасту, занимљиви за ученике, да садрже адекватне садржаје, те да су теме у оквиру њих важне за постизање очекиваних циљева и исхода предмета. Посматрано према свим аспектима процене и свим темама садржаним у програмима наставе и учења опште оцене квалитета Програма наставе и учења према нивоима образовања јесу следеће:

- Када је реч о првом циклусу основног образовања општа оцена квалитета креће се у интервалу од 3,48 до 3,65. Иако нема великих разлика међу проценама у односу на разред, програм четвртог разреда оцењен је највишом, а програм за трећи разред најнижом оценом. Генерално сагледано, програми у оквиру овог нивоа образовања добили су највише оцене у односу на све преостале нивое.
- Када је реч о другом циклусу основног образовања, распон општих оцена квалитета програма креће се од 3,16 до 3,46. Програм првог разреда оцењен је најбоље, док најнижу оцену има програм за други разред. При чему је важно нагласити да су разлике у општим оценама између програма за први, трећи и четврти разред изузетно мале.
- Програм за други разред гимназије добио је највишу општу оцену, а програм за четврти најнижу оцену. Распон оцена за сва четири разреда креће се у интервалу од 3,17 до 3,55.
- Опште квантитативне процене програма за средње стручне школе сличне су проценама гимназијских Програма наставе и учења и крећу се у интервалу од 3,19 до 3,46. Најнижа општа оцена односи се на програм другог, а највиша на програм четвртог разреда.

Претходно представљени подаци, добијени у оквиру фокус група, даље су операционализовани кроз различите процене које указују на кључне предности и недостатке, те предлоге очекиваних промена према мишљењу реализатора овог програма. Ове, највећим делом, садржајне и конкретне предлоге потребно је размотрити са посебном пажњом. Резултати критичке анализе Програма наставе и учења употпуњени су мишљењем значајног узорка ученика и наставника посредством упитника посебно конструисаног за потребе овог евалуативног истраживања, који указују на висок ниво сагласности у доминантно позитивним проценама како реализатора овог предмета у оквиру различитих нивоа образовања, тако и самих ученика.

Генерално сагледано, укупне процене испитаника када је реч о програмима ГВ у основној школи показују да су иновације које се односе на спирални модел курикулума који уважава ученичко ваншколско искуство и процес сазревања, као и то да се активности у сваком разреду завршавају неким видом акције наишле на позитивне оцене. Такође, у савременој педагогији, пројектни приступ учењу, уграђен у програме, сматра се посебно пожељним с обзиром на његове вишеструке бенефите за развој различитих општих и међупредметних компетенција. Овакав приступ реализатори програма сматрају ефективним, али и једним делом изазовним. Идентификовани недостаци и предлози за изменама у оквиру ове евалуативне студије могу се сматрати значајним за континуирано осигурање квалитета Програма наставе и учење у оквиру основног образовања.

Доминантно позитивна процена програма Грађанског васпитања у гимназијском образовању може се, великим делом, приписати и њиховом актуелном концепту. Као и сви изборни програми у гимназијама, једна од кључних одлика ових програме јесте та да се они остварују истраживачки и пројектно. Последично, овакав концепт ставља наставника у другачију улогу од класичног предавача, а ученика у одговарајућу активну позицију и прилику да има активну улогу у критичком размишљању, процесу сарадње и тимског рада, комуникацији, прикупљању података и сл. На тај начин ученици се припремају на широк спектар захтева који их очекују у професионалном и приватном животу. По две тематске целине у оквиру сваког програма доминантно су позитивно оцењене, што значи да наставници позитивно вреднују њихов интердисциплинарни, полуструктурирани, истраживачки и пројектни карактер. Добијени резултати представљају валидну основу за даље осигурање квалитета ових програма кроз њихово континуирано унапређивање уз уважавање перспективе практичара. При томе, не треба заборавити ни то да „додатни ветар у леђа” овом предмету дају и међупредметне компетенције и други изборни програми у гимназијама, те да је за постизање пуне ефективности овог предмета потребан висок степен корелације са њима, што у одређеној мери препознају и сами испитаници у оквиру кључних предности појединачних програма које наводе.

Испитивање потребе за даљим стручним усавршавањем било је једно од кључних циљева ове евалуације. Све три циљне групе испитаника као приоритетније процењују области које се односе на садржај предмета у ужем смислу, него на методичко-дидактичке компетенције неопходне за успешну реализацију овог предмета уважавајући његову специфичну природу. Конкретније, евалуативни налази показују следеће:

- Укупно 10% учитеља не препознаје потребу за даљим стручним усавршавањем. Када је реч о испитаницима који показују спремност да приоритетизују област свог даљег професионалног развоја, највећи број испитаника наводи да би за њих приоритет био унапређивање знања која се односе на демократију и грађанско друштво (трећина испитаника), док нешто више од четвртине испитаника (28,4%) сматра да то треба да буду компетенције које се односе на промовисање принципа и вредности ОДГД. Очекивано, спрам њиховог иницијалног образовања, мањи број испитаника бира одговоре који се односе на развој методичких знања и вештина, те праћење напредовања ученика и вредновање.

- Нема великих разлика између приоритетних потреба наставника и професора када је реч о потреби за обукама. Међутим, њихова мишљења у овом погледу су подељена. Ипак, највећи број наставника (26,4%) сматра да им је примарно потребна обука која се односи на промовисање принципа и вредности ОДГД, док се као приоритет највећег дела професора (33,7%) издваја унапређивање знања која се односе на демократију и грађанско друштво. Укупно 18,1% и 19,4% ове две циљне групе испитаника сматра да им додатне обуке нису потребне.

Уз претходно наведено, важно је нагласити да преко 90% учитеља, наставника и професора који реализују Грађанско васпитање, на најопштијем плану, веома позитивно вреднују своју компетентност за остваривање овог предмета (сматрају да су изузетно, веома компетентни или компетентни за остваривање своје улоге). С друге стране, требало би имати у виду и могућу, и у истраживањима често присутну, тенденцију испитаника да своје компетенције, у одређеној мери, процењују позитивније у односу на „реалан план”. Такође, важно је напоменути и да веома висок проценат ученика позитивно процењује рад како учитеља, тако и наставника и професора Грађанског васпитања.

Поред примарних циљева евалуације, важно је указати и на додатне евалуативне налазе, такође, релевантне за квалитетну и ефективну реализацију овог предмета. У наставку следе кључни међу њима:

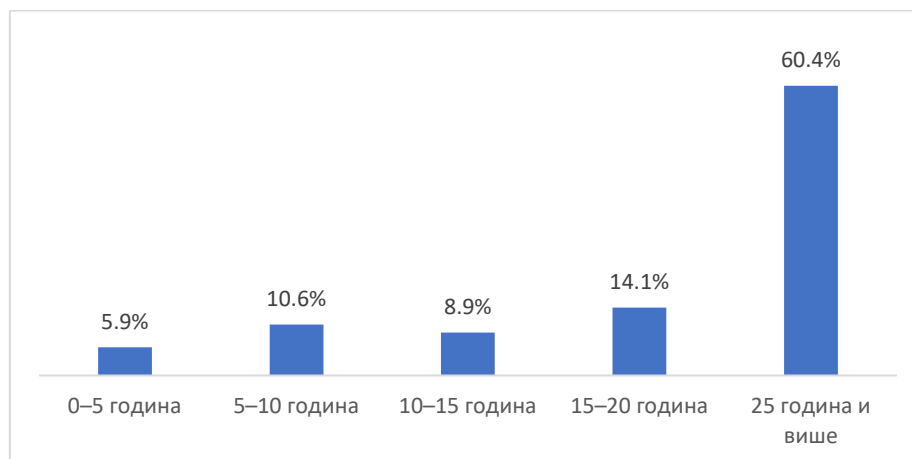
- Укратко, додатни евалуативни налази добијени у оквиру упитника, између осталог, показали су да највећи број учитеља, наставника и професора сматра да је изучавање овог предмета и даље потребно, да је његов постојећи модел реализације одговарајући, да би требало да се изучава континуирано, током целог циклуса, као и да је предвиђен начин оцењивања адекватан. Више од две трећине испитаника сагласно је да се ефекти рада у оквиру овог предмета примењују код већине ученика који га похађају. С друге стране, мишљења испитаника су подељена када је реч о процени квалитета уџбеника и приручника, о адекватности услова за реализацију овог предмета, а готово подељена и када је реч о томе како други у систему доживљавају овај предмет. Готово сва претходно наведена питања, иако нису била предмет дела истраживања који је реализован посредством фокус група, отворена су од стране велике групе испитаника и додатно говоре у прилог томе да су питања релевантна за статус овог предмета и након две деценије реализације предмет полемике и интересовања једног дела његових реализатора.
- Резултати истраживања показали су и то да највећи број испитаника сматра да би унапређивању овог предмета, у сва три циклуса образовања, највише допринеле додатне обуке за наставни кадар и унапређивање програма. Ови налази говоре да су на нивоу система адекватно препознате кључне потребе за унапређивањем овог предмета, те и да су циљеви евалуације адекватно постављени. Стога је важно да резултати ове евалуације имају повратан утицај, односно да служе као полазна основа за даље, континуирано унапређивање Програма наставе и учења и систематско осмишљавање стратегије професионалног развоја наставног кадра који реализује наставу овог предмета.

На крају, али не и најмање важно, потребно је истаћи и резултате евалуације који се односе на ученичку перспективу, а који на одређен начин потврђују доминантне позитивне процене реализатора овог предмета у различитим циклусима образовања. Укратко, кључни међу њима јесу следећи:

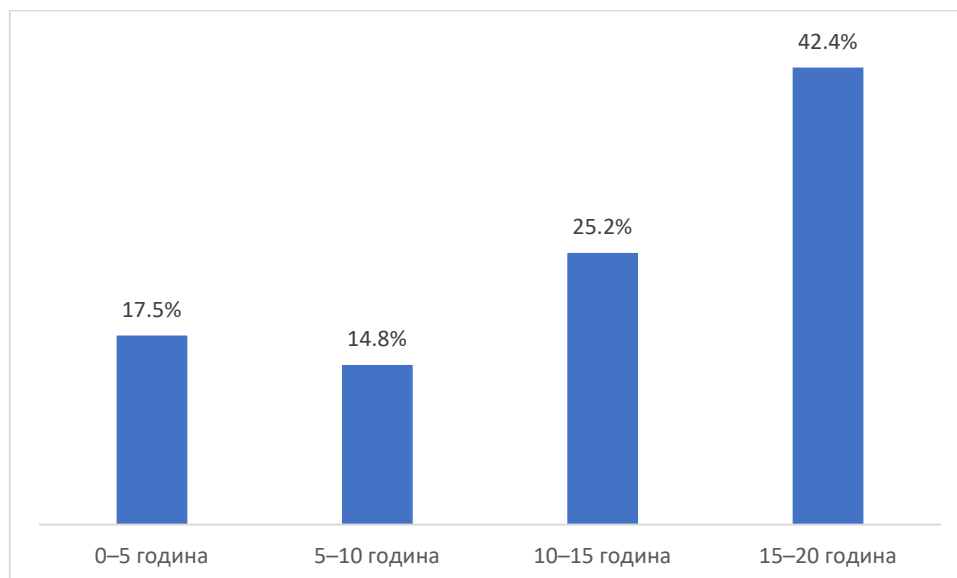
- Задовољство оним што уче у оквиру овог предмета изразило је преко 80% ученика основне и средње школе наводећи да су веома задовољни или задовољни.
- Скоро 90% ученика је веома задовољно или задовољно радом наставника, док нижу оцену од 4 даје мање од 10% испитаника како основне, тако и средње школе.
- Добијени резултати показују и то да међу различитим аспектима процене, ученици највише простора за унапређивање препознају у погледу примене наученог у свакодневном животу и квалитета услова за реализацију овог предмета, иако код око готово две трећине ученика основне и средње школе преовладавају позитивне оцене и ових аспеката.
- Индикативан податак који говори у прилог задовољству ученика овим предметом јесте и тај да би преко 85% обе циљне групе ученика изабрало овај предмет и наредне године, као и да би га преко 90% њих препоручило својим вршњацима.

ПРИЛОЗИ

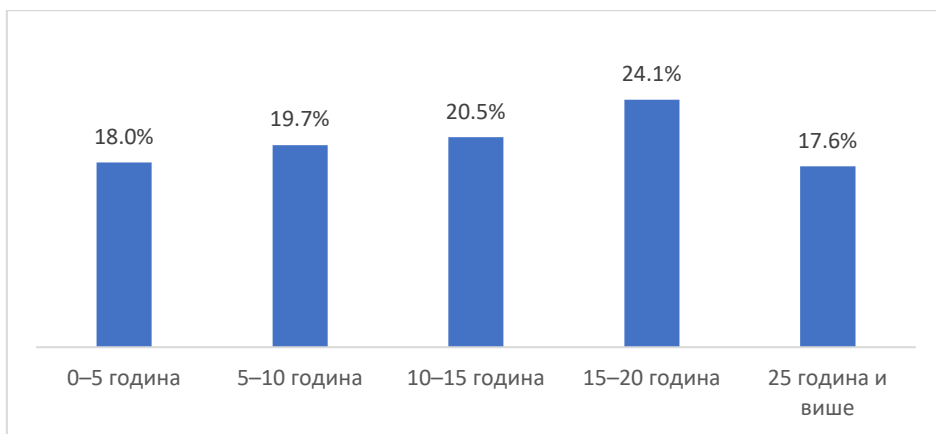
ПРИЛОГ 1.

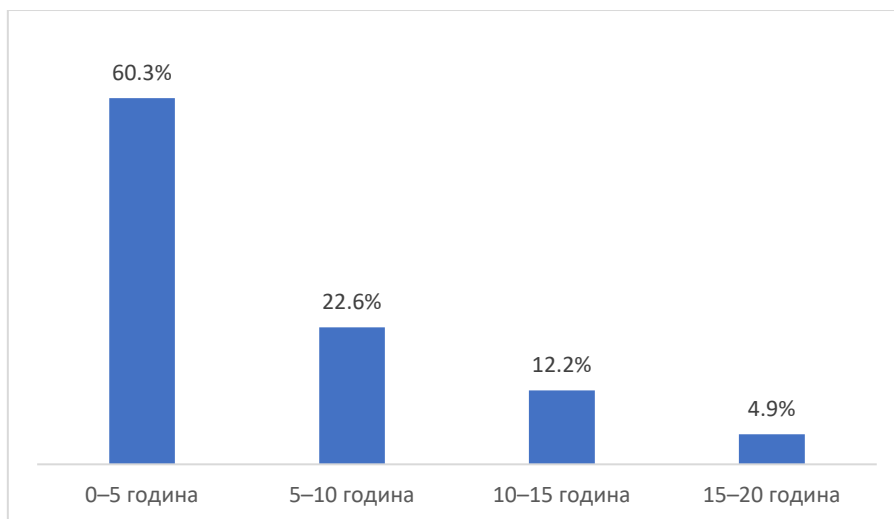
Узорак учийеља према годинама сјажа у образовању

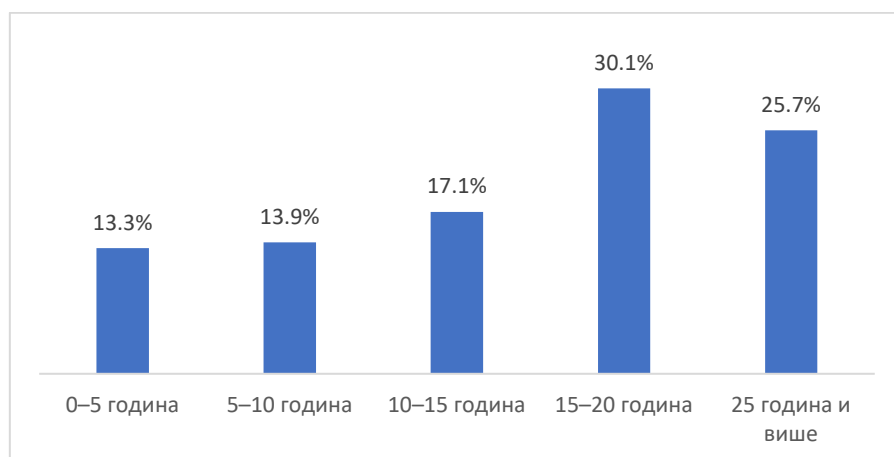
Узорак учийеља према годинама сјажа у настави ГВ

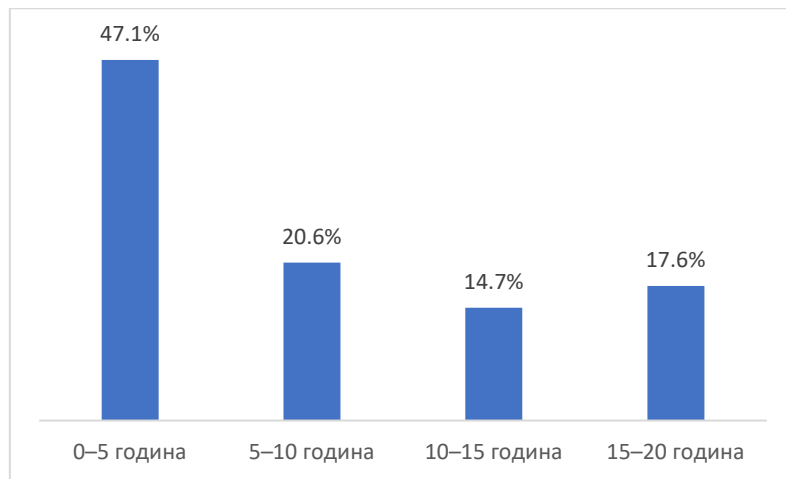
Узорак наставника у основним школама према годинама сјажа у образовању

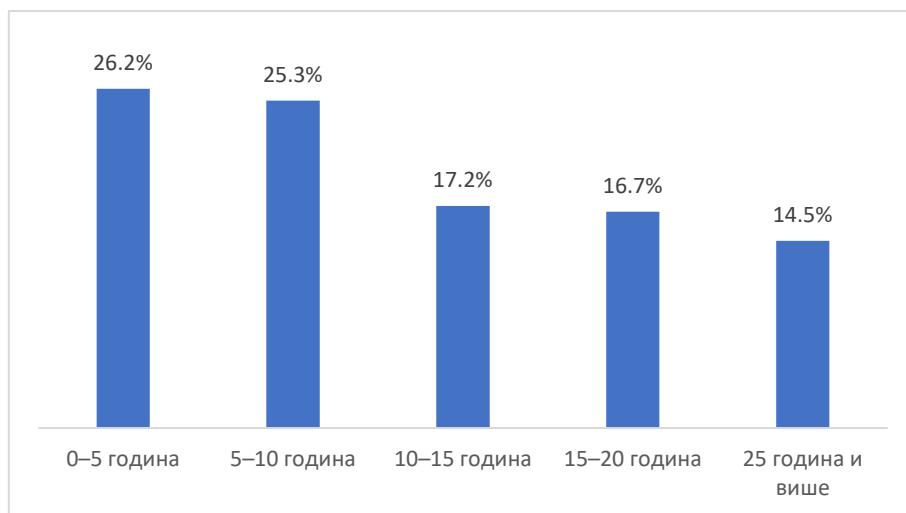
Узорак наставника у основним школама према годинама сјажа у настави ГВ

Узорак наставника средњих школа према годинама радној сјажа у образовању

Узорак наставника средњих школа према годинама радног сјажа у настави ГВ

Узорак наставника који предају само ГВ према годинама радног сјажа у образовању